સાંધ્યગીત

કવિશ્રી. અ. ફ. ખબરદારના પ્રવેશક સાથે

— મારો જીવન-ધ્રુવ —

"પ્રેમ અને ત્યાગ"

કર્ત્તા

को ल क

સોલ એજન્ટ

[illegible] સાહિત્ય ભંડાર

આનંદ ભવન, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ : ૨

સંવત ૧૯૯૫ ઇ. સ. ૧૯૩૯

માધુરી કાર્યાલય : વિલેપારલે

મુદ્રકો:-
બાલમણી પ્રી. પ્રેસ,-ચીરાબજાર, મુંબઈ.
પૃષ્ઠ ૯ થી ૪૦ અને ૧ થી ૮૮.

ગંગા પ્રિન્ટરી,-કોટ, મુંબઈ.
પૃષ્ઠ ૧ થી ૮ અને ૮૯ થી ૧૧૬.

નિવેદન

ઉષાની સાથે રમતા હૃદયને સંધ્યાનાં સ્વપ્નાં પણ આવી શકે છે. એવાં કેટલાંક સ્વપ્નાંના સૂરોમાંથી ઝડપાયેલાં ગીતોનો આ સંગ્રહ ગુર્જર વાચકોના હસ્તમાં મૂકતાં મને આનંદ થાય છે. બે વર્ષ પર મારી એક નાની કવિતા "પ્રિયા-આગમન" મેં બાલ્ય-ધૃષ્ટતાથી પ્રગટ કરી હતી. તેના સંબંધમાં મને આપણા કેટલાક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ને કવિઓ તરફથી ઉત્તેજના તથા સૂચનાઓ મળી હતી, તેનો સાભાર સ્વીકાર કરીને મારાં કાવ્યોનો આ પ્રથમ સંગ્રહ ગુજરાતને ચરણે હું મૂકું છું.

કવિશ્રી ખબરદારે માંદગીના બિછાનામાં રહીને આ સંગ્રહમાં જે રસ લીધો છે તેનો માત્ર ઉલ્લેખ કરી આભાર માની ઋણમુક્ત થઇ શકું તેમ નથી. માધુરી તેમજ મારી બીજી અંગત વિટંબણાઓમાં હું એટલો ગૂંથાયેલો રહું છું કે એમના આ પુસ્તક અંગેના ખાસ પરિગ્રહ વિના આ સંગ્રહ ૧૯૩૯ ના જાન્યુઆરીમાં બહાર ન પડતાં ૧૯૪૦નાજ જાન્યુઆરીમાં બહાર પડતે. એમણે પ્રેમભાવે જેટલું મને આપ્યું છે તે માટે હું જીવનભર ઋણી છું.

એમનો પ્રથમ રૂબરૂ પરિચય ૧૯૩૮ ના મે માસમાં હું મદ્રાસ ગયો ત્યાં થયો. તે અગાઉ અને તે પછી-તેમજ તે પછી તરતજ મુંબઇમાં એમનો વસવાટ થતાં-હું એમની પાસેથી ઘણું મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો છું. એમના આપણી કવિતાની "બાલ-ભાષા' વિષેના આગ્રહમાં મને સત્ય જણાયું છે અને તેમાં મને શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા એટલા માટે કે ગુજરાતના જે કવિઓ લોકહૈયામાં પહોંચ્યા છે તે સૌમાં હું એ બાલભાષા મારી આંખે જોઇ શકયો છું.

આ સંગ્રહમાં આવતાં કેટલાંક ગીતો કાનને આધારેજ લખેલા જેના રાગોનાં નામ કવિશ્રી ખબરદારે પાછળથી મૂકી આપ્યાં છે. તેમજ આ સંગ્રહમાં આવતાં ગ્રામ્યગીતો-તો મારા ગામના દુબળ-વાડમાં મારા દુબળાઓએ નાચતાં નાચતાં ગાયાં છે અને ઢેડવાડની ઢેડીઓએ કોઇ કોઇ વાર એ ગીતો આનંદથી સાંભળ્યાં છે.

ઢેડાઓ તો ઘણે ભાગે મુંબઇમાં સાહેબોને ત્યાં ડ્રાઇવરોજ છે. જે ઢેડીઓ પાસેથી મારા બાળપણમાં બબ્બે પૈસા લઇને હું એમના ધણીઓ ઉપર કાગળ લખી આપતો—એ ઢેડવાડને હું આજે પણ ભૂલી શકતો નથી. મારાં ગામ અને એના સીમાડા—અને પેલી ખુદ-ખુદ નાદે બારેમાસ વહેતી કોલક નદી—મારા જીવનમાં મને કોઇ અનેરો આનંદ આપે છે. અને એજ સંસ્કારો—મારા કાવ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે આવ્યા હોય. પ્રભુભકિતનાં ગીતો વિષે તો એટલુંજ કહીશ કે મારા પ્રભુએ મને એક હાથે ભરી ભરી વેદના રાત ને દિવસ આપી છે પણ એજ પ્રભુપિતાએ એના જમણે હાથે ભરપટ્ટે મને કવિતા આપી છે. તેને બની શકે તેટલી ઝીલી મેં એ કિરતારનાં કીર્ત્તન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કાવ્યોને ટીપ્પણ આપવાની જરૂર જણાઇ નથી. અને કેટલાંક કાવ્યોને કવિશ્રી ખબરદારેજ એમના પ્રવેશકમાં સ્પષ્ટ કર્યાં છે.

આ સંગ્રહમાં આવતાં ચિત્રો વિષે પણ એક વાત કહી લઉં. બાલપણથી મને કવિતા અને ચિત્રોનો શોખ હતો. એ શોખ દિવસે દિવસે કેળવાતોજ રહ્યો છે. આ સંગ્રહમાં પણ એ શોખનેજ લીધે ચિત્રો મૂકયાં છે. એમાં કળા—રસિકોને કદાચ ખામી પણ લાગશે. પણ તે માટે તેમની હું ક્ષમા માગી લઉં છું.

આ સંગ્રહમાંનાં કેટલાંક કાવ્યોને અનેક માસિકોના તંત્રીઓએ ઉત્તેજન આપી પ્રગટ કીધાં હતાં, તે સૌનો હું આભાર માનું છું.

તા. ૩૦-૧-૩૯.
વિલેપારલે.

મગનલાલ લાલભાઈ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

"કેમ તને શણગારું?
તારી કીર્ત્તિ બધે વિસ્તારું;
મારાં સ્વપ્ન અકથ સ્વર્ગેથી ચૂંટી તુજ નયને નિર્ધારું!
પડ પડ જ્યમ આકાશે ખુલતાં દીપ રજનીની મ્હોલાત,
નવનવ નૂર થકી ત્યમ ભરશે યુગયુગ તુજ સંતાન સુજાત:
હું તે રંક તને શું આપું? મારું જીવન છે તુજ, માત!
હો મુજ ગુણગરવી ગુજરાત!"

—ખબરદાર

પ્રવેશક

"સંધ્યાને ટાણે અહીં આવી તું, મોરલા,
ઝીણાં બુલંદ ગાન ગાઈ જજે!
પીંછાંના ચાંદ વેરી સરતી રજનીના
અંતરમાં તેજ તારાં છાઈ જજે!

* * *

"મીઠા મયૂર મારા જીવનની કુંજના!
તારું યે ઉર કંઈ ખોલી જજે!
મારા જીવન કેરી રંગભરી સાંજના
મોંઘા મયૂર! કંઇ બોલી જજે!"

—સાંધ્યગીત

કવિતા એ માનવહૃદયની અમર સંજીવની છે. વર્ષે વર્ષે વર્ષાઋતુ આવે તેમ યુગે યુગે અને દાયકાએ દાયકાએ કવિતાનાં નવીન છતાં સર્જનજૂનાં અમી માનવસૃષ્ટિમાં વરસે છે, અને એ અમી પીને માનવ-હૃદયો પાછાં તાજાં ને પ્રફુલ્લિત થાય છે. કવિતા એ વિશ્વચૈતન્યનું મહામૂલું કિરણ છે: પયગંબરોએ એ કિરણ ઝીલીને માનવહૃદયમાં ઢાલવ્યું છે, અને તેમાં વિશ્વચૈતન્યને રસવતું ને આકર્ષતું રાખ્યું છે. પયગંબરો તો પાંચસે હજાર વર્ષે કે યુગમાં એ વિશ્વચૈતન્યની જ્યોતિનું પુનઃસ્થાપન કરવા દેખા દે છે, પણ એ પયગંબરોની નાની આવૃત્તિરૂપે કવિઓને જગતમાં સતત જન્માવીને પરમાત્મા એ કિરણને કવિતાવાણીરૂપે માનવસૃષ્ટિમાં સદા સરતું ને સ્વર્ગનું તેજ ભરતું રાખે છે.

આવા કિરણધારી એક નવીન કવિના આ સુંદર કાવ્યસંગ્રહ "સાંધ્યગીત"ની પિછાન ગુજરાતનાં કાવ્યરસિકોને કરાવતાં મને આનંદ થાય છે. ઉપર અવતરણ કરેલી પ્રાસાદિક વાણીમાં એ કવિમોરલાની કેકા બે ત્રણ વર્ષથી ગુજરાતની હરિયાળી કુંજોને ગજવી રહી છે. મારા જીવનના સંધ્યાકાળમાં એ વાણી સાંભળતાં ગુર્જરીનું ઉજમાળું ભવિષ્ય હું પાછું જોઈ શકું છું, અને એ જોઇ શકું છું માટેજ એ "ઝીણાં બુલંદ ગાન"ની કદર કરાવવાનું આનંદમય કાર્ય હું અહીં હાથ ધરું છું.

ઇસવી સનની ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં તેની અગાઉ આ દેશમાં દાખલ કરેલી અંગ્રેજી કેળવણીથી હિંદુસ્થાનની બીજી પ્રાંતિક ભાષાઓની જેમ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનાં વહેણ બદલાવા લાગ્યાં, અને અંગ્રેજી કવિતાના અનુકરણમાં ને અનુસરણમાં ગુજરાતી કવિતાએ પણ જનસમાજના "કેળવાયેલા" તરુણોની સાથે પોતાનો પહેરવેશ બદલવા માંડ્યો. કવિ દલપતરામની દેશકાળને અનુસરીને લખાયેલી પ્રસંગોપાત્ત કવિતાઓ અંગ્રેજીનાં ભાવમય કાવ્યો ને સંગીતકાવ્યો આગળ મોળી લાગી, અને પ્રેમાનંદ આદિ વિખ્યાત જૂના ગુર્જર કવિઓની શિષ્ટ કવિતાઓનો અભ્યાસ કર્યા વગર બધી ગુજરાતી કવિતા નમાલી છે એવો અભિપ્રાય નવીનોએ બાંધી લીધો. પરિણામે આ દેશના "કાળા આદમીઓ"નો અંગ્રેજી પહેરવેશ જેવો "શોભી નીકળે," તેવો નવી ગુજરાતી કવિતાનો દેખાવ જનસમાજે જોયો, અને તે એની આભડછેટથી દૂર રહેવા લાગ્યો. એક દેશની કવિતા તે દેશની જનતાનું હૃદયમાપક યંત્ર છે, એ વાત આ અંગ્રેજી ભણેલા સાક્ષર કવિઓ ભૂલી ગયા, અને બીજાં પચાસ વર્ષ વહી ગયા છતાં એ નવીન કવિઓનો એકાદ બે અપવાદો સિવાયનો આખો વર્ગ હજીયે ભૂલતો જાય છે, અને જન-સમાજનું હૃદય હજી અણપરીક્ષેલું ને અણજિતાયલું જ રહ્યું છે. ગુજરાત ગાંડી છે, ગુજરાતની જનતા મૂર્ખ છે, અરસિક છે, તે ઊચી કવિતા સમજી શકતી નથી, ઊંચા કવિઓની કદર કરી શકતી

નથી, કલાને તો કળાવિવેચકોજ પારખી શકે, એવા એવા ઊંચી બેસણીના મિથ્યાગર્વભર્યા શબ્દોથી આ નવીન સાક્ષર કવિઓ ગુર્જર જનતાને નવાજે છે;—પણ એ જનતાનો સંપર્ક આપણા એ નવીન કવિઓએ પોતાની ખરી સહૃદયતાથી કદી વાંચ્યો છે?

અને ગુર્જરજનતા એટલે? ગુજરાતી ભાષાને જન્મથી બોલતી જનતા એમજ ને?–અને સાક્ષર કવિઓ એટલે? શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા—જે નરસિંહ મહેતા ને ભાલણથી માંડી સામળ, અખો, પ્રેમાનંદ, દયારામ ને દલપતરામ જેવા ગુજરાતના અમર કવિઓની શિષ્ટ મિષ્ટ ભાષા તેને અવગણીને, તેને ભારોભાર અપરિચિત ને કર્કશ સંસ્કૃત શબ્દોથી લાધેલી તથા અંગ્રેજીમાં ઝીલેલા વિચારોનાં ગુંછળાંને અટપટા સંસ્કૃત છંદોમાં ગમે તેમ સમાવવાના પ્રયત્નોથી ઝીલેલી ખીચડાભાષામાં લખતા કવિઓ એમજ ને? આ દેખીતા વિરોધો મેળ કેમ ખાય? સ્પષ્ટજ છે કે રેલ્વેના પાટા જેમ સીધી લીટીમાં આગળ ને આગળ ચાલ્યાજ જાય, પણ બેઉ કદી ન મળે, તેમ આ ગુર્જરજનતાનો મેળ આ સાક્ષર કવિઓ સાથે પણ નહીંજ સાધી શકાય. સને ૧૯૨૪ માં ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની બેઠકમાં મેં એ માટે ખુલ્લું કહ્યું હતું, અને તે વાતને બીજાં પંદર વર્ષ વહી ગયાં છે, છતાં હજીયે નવીન ગુજરાતી કવિતાની સ્થિતિ તેવી જ છે, બલ્કે મારે મતે તે વધારે બગડી છે. જેમણે અતિસંસ્કૃત અને દુર્બોધ કવિતા લખી પોતાનું પાંડિત્ય બતાવવું છે, તેમણે સંસ્કૃતમાંજ કવિતા કરવી શું બહેતર નથી? ગુજરાતી ભાષા એટલે તો ગુજરાતના શિષ્ટવર્ગનો ઇસમ જે પોતાની ગુજરાતી માતૃભાષા બોલે તે. અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો વપરાય તેથી શું કવિતા ઊંચી થાય ને ગણાય? પ્રેમાનંદે શું સંસ્કૃત શબ્દો નથી વાપર્યા? અને તેમ છતાં તેની કવિતા ગુજરાતના ખૂણેખૂણામાં અઢીસો વર્ષ થયાં કેમ હજી લોકપ્રિય રહી છે? શું અટપટા છંદોની રચનાથી ને અતિસંસ્કૃત ભાષાથી એ કવિતા ઊંચી થઇ છે? આપણા એ નવીન કવિઓ કવિતાનું ને ભાષાનું આ સાદું સત્ય

ક્યારે પિછાનતા થશે? એમના કાવ્યગુરુઓની આ મણમાં આઠ પાંચ્છેરી જેટલી ભૂલ એઓ શું હજી સમજી નથી શકતા? કબૂલ છે કે સંસ્કૃતિ ને કેળવણી વધતાં ભાષાની પ્રગતિ પણ થવી જ જોઇએ, પણ પ્રગતિ એટલે શું ગુજરાતીનું ગુર્જરત્વ છોડીને તેનો પ્રવાહ પાછો વાળીને તેને સંસ્કૃત જેવી કરવી? લૅટિન, ગ્રીક, એંગ્લો–સેક્સન ને ટ્યુટૉનિક ભાષાઓમાંથી ઉદ્‌ભવેલી અંગ્રેજી ભાષા શું પાછી એ પૂર્વ ભાષાઓ જેવી થાય છે? કે અંગ્રેજી કાવ્યરચના એ મૂળ ભાષાના પિંગળો પ્રમાણે હવે રચાય છે? ઉલટું કવિ જોન્સનના કાળમાં બસેં વર્ષ પર જેવી ભારી ને પાંડિત્યશૈલીથી અંગ્રેજી ભાષા સાક્ષરવર્ગમાં લખાતી તેવી લખવા હમણા કોઇ અંગ્રેજ લેખક હિંમત પણ નહીં કરે. બધી સંસ્કૃતિ અને બધી પ્રગતિ છતાં આજની અંગ્રેજી ભાષા સરળ સચોટ દેશ્યમૂળના શબ્દોથી ને દેશ્ય રૂઢિથી લખાય છે, ને તેવીજ શૈલી ઉત્તમ મનાય છે.

આ ભાષાની અતિસંસ્કૃતમયતા અને દુર્બોધતામાં એક વધુ અંશ ઉમેરાયો તે સંસ્કૃત છંદોમાં કવિતારચના કરવાનો. સંસ્કૃત શબ્દો ભારોભાર વાપરતી ભાષાને સંસ્કૃત છંદોની પણ આવશ્યકતા લાગે, તે સમજવા જેવું છે. પણ એ સંસ્કૃત છંદો વપરાશમાં લેતાં આપણા ગુજરાતી સાક્ષરકવિઓ ભૂલી ગયા લાગે છે કે સંસ્કૃત પિંગળ પદ્યને માટે બાંધેલી શ્રુતિઓ માટે કશી છૂટ લેવા દેતું નથી. સંસ્કૃત રૂપબંધ કે અક્ષરબંધ છંદોની શ્રુતિઓમાં મૂળ શબ્દોના લઘુગુરુ શ્રુતિવાળાં રૂપ તેમનાં તેમ અણબદલ્યાં જ રાખવાં જોઇએ. અહીં આપણા ગુજરાતી કવિઓએ મૂળથી મોટે ભાગે માત્રામેળ રચના જેવી "દેશીઓ" ની રચના આપણી ભાષાના ઉચ્ચારણના આત્માને અનુકૂળ ગણીને રાખેલી, ત્યાં હંમેશાં દીર્ઘ શ્રુતિનો દીર્ઘજ કે લઘુ શ્રુતિનો લઘુજ ઉચ્ચાર કરવાની ચીવટ રખાઇ જ નહોતી. અને પ્રેમાનંદના કાળથી સંસ્કૃત પુરાણીઓનો દોર તોડવા સંસ્કૃત છંદોમાં પણ પ્રેમાનંદે તેમજ તેના શિષ્યોએ કવિતારચના કરેલી, તેમાં આ ગુજરાતી પદ્યરચનાની છૂટો પણ તેમણે લીધી હતી. આ

જાતની છૂટ જ્યાં નિભી શકે ત્યાંજ—પંક્તિને કે ચરણને છેડે, કે માત્ર દેશ્ય શબ્દોની જોડણીમાંજ—બહુધા તેમણે લીધેલી છે. ત્યાર પછી કવિ દલપતરામે ને કવિ. નર્મદાશંકરે આ સંસ્કૃત છંદોનો વપરાશ વધારે પ્રમાણમાં કરવા માંડ્યો, પણ ધોરણ તો ગુજરાતીનું જ રાખ્યું. પણ આ સંસ્કૃત છંદો વાપરવાની પાંડિત્યમય ધગશમાં પદ્યવિધાનની એક મહત્ત્વની વાત ભુલાઇ ગઇ કે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોની તમામ શ્રુતિઓ પૂર્ણ અને આખી બોલાય છે, તેમ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં બોલાતી નથી. આપણી ભાષામાં બધી લઘુ શ્રુતિઓ લઘુજ નથી બોલાતી પણ આપણા વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર નિયમે તે ઘણે ઠેકાણે વ્યંજનના જેવી દ્રુત કે શાંત બોલાય છે. આ ઉચ્ચારવિશિષ્ટતા ઘણી ભાષાઓમાં છે, અને એથીજ બોલાતી ભાષામાં શબ્દની ચોક્કસ શ્રુતિઓ પર પ્રયત્ન (accent) આવે છે. આ વાત આપણી ભાષાના "બૃહદ્-વ્યાકરણ"માં તેના કર્ત્તા સ્વર્ગસ્થ કમળાશંકર ત્રિવેદીએ નોંધેલી છે, અને તેજ મેં વધુ સ્પષ્ટતાથી ગયા ઇ. સ. ૧૯૨૬ માં પ્રકટ થયેલી મારી "કલિકા"માં વપરાયેલા "મુક્તધારા છંદ" ઉપર લખેલા વિવરણમાં મેં સમજાવી હતી. તે વેળાએ એકાદ અપવાદ સિવાય આપણા કાવ્યવિવેચકોએ કે કવિઓએ એ વિષય પર કશું ધ્યાન આપવાની પરવા કીધી નહીં. પણ ધીમે ધીમે હવે સંસ્કૃત વૃત્તો વાપરવાનું પરિણામ એ આવ્યું છે, કે શ્રી. નાનાલાલ કવિ, શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર અને તેમના અનુયાયીઓએ રૂપબંધ છંદોમાં ગુરુ શ્રુતિને ઠેકાણે બે લઘુ શ્રુતિઓ—અથવા ખરું કહીએ તો એક લઘુ ને બીજી દ્રુત શ્રુતિ—ઘણે ઠેકાણે વાપરવા માંડી છે, અને હમણાં તો શ્રી. પૂંજાલાલના "પારિજાત"ની પ્રસ્તાવનામાં બંગાલી "પયાર છંદ"ના સંબંધમાં શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરે એ વાત વધારે સ્પષ્ટતાથી કહી છે, કે અક્ષરમેળ છંદ રચવામાં ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારણની એ વિશિષ્ટતા આડી આવીને ઊભી રહે છે. આપણા સાક્ષરવર્ગમાં આટલે વર્ષે પણ આ સત્યની પ્રતીતિ થઇ છે, તે આનંદનીજ વાત છે. કવિતા એ વાણીનો વ્યાપાર છે, એ કાલમાન કળા છે, એટલેજ દરેક ભાષાની કવિતારચના

તે તે ભાષાની શ્રુતિઓના ઉચ્ચારણ ઉપરજ, અને નહીં કે તેના દૃશ્ય લેખન પર, આધાર રાખે છે, ને પદ્યરચનાના નિયમો એ ઉચ્ચારણ પરજ કુદરતી રીતે બંધાય છે ને બંધાવા જોઇએ. એ રચના-નિયમની સૂક્ષ્મતા પૂરી સમજ્યા વિના આપણે માત્ર સંસ્કૃત છંદોમાં પદ્યરચના કરવા જઇએ, અને તેમાં પણ તેના ઉચ્ચારણમાં ને લયમાં કર્ણમાધુર્ય લાવવા બાંધેલા યતિ આદિના આવશ્યક નિયમોને પણ તોડી નાખીએ, એટલે પછી જે રચના થવા પામે તે કર્ણકટુજ બને, અને એવી કવિતારચના વાંચતાં કે તેનો પાઠ કરતાં જાણે આપણે ગુજરાતી નહી પણ કોઇ બીજીજ ભાષા—ભ્રષ્ટ સંસ્કૃત જેવી બોલીએ છીએ એમ લાગે ! આપણા પ્રાચીન કવિઓએ આપણી ભાષાના ઉચ્ચારણની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં લઇનેજ બહુધા સંસ્કૃત છંદો નહીં વાપરતાં તાલબંધ દેશીઓ, ઢાળો ને વલણોનો ઉપયોગ કીધેલો છે, અને સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તેજ યથાર્થ રચના હતી. આપણા કવિઓ હજી પણ આ વાત લક્ષમાં લે તો સારું. આધુનિક પદ્યરચનાની આ વિચિત્રતા પણ આધુનિક કવિતાની લોકપ્રિયતાની આડે આવે છે, એ વાત આપણે સમજવીજ જોઇએ.

આધુનિક કવિતાની એક બીજી રીતિ પણ એ કવિતાને લોકપ્રિય થતી અટકાવે છે. નરસિંહ મહેતાથી માંડીને દયારામ ને દલપતરામ સુધીના કવિઓની પદ્યભાષા–poetic diction જુઓ. તેમાં એ સામાન્ય "બાલભાષા" નો દોરો એકધારો પરોવાયેલો માલમ પડશે. અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તેની એજ "બાલભાષા" એકધારી વહે છે. શૈલી ગમે તેવી હોય, કલ્પના, ભાવ, વિચાર, ગમે તેટલાં ઊંડાં કે વિશાળ હોય, પણ ભાષાનો પ્રવાહ તો સરળ અને સચોટજ વહેવો જોઇએ. તે વગર તે વાચકવર્ગને કે શ્રોતાવર્ગને પ્રથમ સંપર્કમાંજ આકર્ષી શકતી નથી, કે તે કવિતાનો રસ પૂર્ણપણે ઉપજાવી શકતી નથી. અપરિચિત શબ્દો, છંદો પરનું અધુરું પ્રભુત્વ અને તેને લીધે ઘડાઇ આવતો વાક્યનો અટપટો અન્વય, શબ્દોના અંગનો તેમજ તેની શ્રુતિઓનો ચાલુ ભંગ, વગેરે અનેક રચનાનિર્બળતા પદ્યની ભાષાને

નીરસ ને કર્કશ બનાવી દે છે. જે વાણીનું સ્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ જોઇએ, જે વાણીમાં માધુર્ય ને આકર્ષકતા જોઇએ. તેને એવી રીતે વિરૂપ અને કર્કશ બનાવી દઇએ, તો પછી ગુજરાતી જનતાને ગાંડી કહો, અંધી કહો, બહેરી કહો કે મૂર્ખ કહો, પણ તે એવા પથરાઓને કેવી રીતે ગળે ઉતારે? વાંક ગાંડી જનતાની રસવૃત્તિનો છે કે સાક્ષરી અજ્ઞાનનો ને તેની રસપરીક્ષાનો? એક પછી બીજા મોટા ગણાતા કે ગણાવા ઇચ્છતા આધુનિક કવિઓનાં કવિતા માટેના એક એક ખોટા વિધાનમાંથી આ વિચિત્રતા જન્મ પામી છે, અને પછી તેને નિભાવી રાખવાના પ્રયત્નો જારી રહેતાં નવા ઉગતા કવિઓ પણ તેવીજ છાપના બહાર પડે છે. દુર્ભાગ્યે આપણા વિવેચકો પણ મોટે ભાગે એજ પ્રવાહમાં જાણ્યે અજાણ્યે તણાયા ગયા છે, અને એક-મેકની મિત્રાચારીમાં, પક્ષપાતમાં કે શેહમાં દબાઇ ગયેલું આ સત્ય હજી કોઇપણ ખંખારીને કહેતા કે કહેવા માગતા નથી.

મારા ઉગતા કવિબંધુઓને તો હું ફરીફરીથી એકજ હાર્દિક સલાહ આપું છું અને તે એજ કે આપણા પ્રાચીન મોટા કવિઓના ગ્રન્થો વાંચો, તેમની લોકપ્રિય થઈ પડેલી ઊંચી કવિતાઓ, તેમનાં આખ્યાનો, તેમની ગરબીઓ વાંચો ને પચાવો, જુઓ કે તેમની પદ્યભાષા કેવી પાણીના પ્રવાહ જેવી સરળ ને સચોટ વહે છે! એમાં પૃથ્વીના પથરા કે ખાડાટિંબા નથી, એમાં વગર સમજની વિજાતીય છંદોની ભેળંભેળ નથી, એમાં સંસ્કૃત શબ્દોના થોકડા કે દંભ નથી, એમાં શબ્દોને તોડી ફોડી તેનું માધુર્ય કચડી નાખ્યું નથી. આપણે આપણી સાક્ષરતાને કે તેના દંભને બતાવવાં નથી; આપણે કવિઓના વારસો છીએ, આપણે ગમે તેવાં પ્રખ્યાત માસિકોના કે ત્રિમાસિકોના કે વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓના વારસો નથી, કે નથી આપણે સૂંઠનો ગાંગડો લઇને ગાંધી થઇ બેઠેલા આજના મોટે ભાગેના વિવેચકોના વારસો! આપણે કવિતાના સ્વયંભૂત્વના, આપણી પ્રતિભાના પ્રકાશનના માલિક છીએ; પણ આપણે આપણી ભાષાના કવિપૂર્વજોના વારસો છીએ તે કદી ભૂલવું ન જોઇએ. આપણી પૂર્વપરંપરાને આપણે તોડી

વછોડી શકીએ નહીં. તેમ કરવા જતાં આપણીજ કવિતાનો દોરો તૂટે છે, અને આપણા અંતરચૈતન્યનું જે ભાવદર્શન આપણા જનબંધુઓમાં આપણે કરાવવા ઇચ્છીએ તે કોઇ કરતું નથી, અને આપણું કવિતાવહન શુષ્ક રણની રેતીમાં પડી ઘડી બે ઘડીમાં અદશ્ય થઇ જાય છે.

શ્રી. કોલકના આ કાવ્યસંગ્રહની પિછાન કરાવતા પહેલાં આપણી હાલની ગુજરાતી કવિતાનું આ સ્પષ્ટ દર્શન અહીં પ્રારંભમાં મારે કરાવવું પડ્યું છે, તે સ્વાભાવિક છે. શ્રી. કોલક પણ શરૂઆતમાં કુદરતી રીતે આ નવીન કવિતાના સંસર્ગમાં આવીને તેવીજ રીતિ અખત્યાર કરી બેઠા હતા. બાળકની બોલી તો સ્વાભાવિકપણે તેની આસપાસ બોલાતી ભાષાનેજ પકડે છે, અને એ ભાષાને પાછળથી નવીન સંસ્કાર આપીને સુધારીએ, તોપણ ઘણી વેળા અસાવધ પળોમાં જૂના બાલ્યસંસ્કાર પાછા ઉભરી નીકળે છે. એક વર્ષની વાત પર શ્રી. કોલકે પોતાની કવિતાનું એક નાનું પ્રથમ પ્રકાશન મને મોકલ્યું, ને મારો અભિપ્રાય માગ્યો. ઉત્તેજનના શબ્દો સાથે મેં કવિતાના સનાતન સિદ્ધાંતોનો ને કવિતારચનાના સત્ય વિધાનોનો મારા પત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો. સદ્ભાગ્યે એ ઉલ્લેખ એમના મનમાં ઉતર્યો, અને ત્યાર પછી એમણે પોતાની કેટલીક કવિતાઓ મને વાંચવા, સુધારવા, ને તે માટે સૂચનો કરવા મદ્રાસ મોકલી. આપણા ઘણા ઉગતા કવિઓમાં ગર્વનો ભાગ વિશેષ હોય છે, જુવાનીનું એ સામાન્ય દર્શન છે, અને પોતાની કૃતિમાં દોષ હોયજ નહીં, યા હોય તે સ્નેહથી કોઇ દર્શાવે તો તેમાં નાનમ કે માનભંગ માની લઇ એ સાચા હિતસ્વીથી તેઓ દૂર ભાગે છે, માત્ર પ્રશંસા કરીને સારું કહો તે જ તેમને ગમે છે, એવું એવું તો ઘડી ઘડી મેં અનુભવ્યું છે. પણ શ્રી. કોલક એ જાતના ગર્વથી બચી ગયા છે, એ જ એમની કળા પ્રત્યેની સત્યનિષ્ઠાનો તથા સત્યદર્શન કરવાની ઉત્કંઠાનો પુરાવો છે. પરિણામે એમના કવિતાલેખનમાં ઉઘાડો ફેર પડતો ગયો છે, અને એમની કવિતા વધારે સરળ અને સચોટ બનતી ગઇ છે.

આ સુભગદર્શન મેં ન કીધાં હોત, અને એમની કવિતારચના માટેનાં ઉજમાળાં ચિહ્નો મેં ન જોયાં હોત, તો આ પ્રવેશક લખવાનું હું સ્વીકારત જ નહીં.

હવે આપણે શ્રી. કોલકના આ સંગ્રહની પિછાન સહૃદયતાથી કરીએ.

એમનાં છૂટક છૂટક કાવ્યો એ મને વાંચવા, સુધારવા ને સૂચના કરવા મોકલતા હતા, તે વેળા એ સુધારાઓ હું મારા અનુભવ પ્રમાણે સૂચવતો, ને તે માન્ય રાખીને એ પોતાની રચના સુધારતા. પછી તો મને આખો આ કાવ્યસંગ્રહજ મોકલ્યો કે તે ફરીથી મારે જોઈ જવો ને તે પ્રગટ કરવા માટે મારે પ્રવેશક લખી એમની આ વિશિષ્ટ કૃતિઓને ગુર્જર કાવ્યરસિકો આગળ ધરવી. એ કાર્ય હું આજે આનંદથી કરું છું.

આનંદ એટલા માટે કે ગુજરાતના નવીનતર કવિઓમાં શ્રી. કોલકની કાવ્યપ્રતિભા મને બહુ પ્રકાશિત અને આશાજનક લાગે છે. એમના હૃદયમાં ખરી કવિતા ઉગેલી છે, એમની આંખની કીકીઓમાં નવાં નવાં કાવ્યચિત્રો તર્યાં જ કરે છે, એમની વાણીનો પ્રવાહ હવે બહુધા સરલતાથી વહેતો થયો છે, અને એમની પહેલી પચ્ચીશીમાંજ આવો સુંદર કાવ્યસંગ્રહ પ્રકટ કરવા એ શકિતમાન થયા છે, તે ગુર્જર કવિતાના ભવિષ્ય માટે બહુ સારી આશા આપે છે. આ સંગ્રહમાં સંસ્કૃત છંદોબધ્ધ કવિતાઓ છે, તેમાં ચોકકસ પ્રૌઢિ સાથે સરલતા પણ છે, અને ઘણા આધુનિક "પૃથ્વી"-વર્ગી કવિઓને તેમાંથી માર્ગદર્શન મળે તેમ પણ છે. એ ઉપરાંત આપણા જૂના મહાકવિઓએ તેમજ ભકત કવિઓએ વાપરેલાં સંગીત કાવ્યોના અને ગીતોના ઢાળમાં લખાયેલી કવિતાઓ એમાં સારી સંખ્યામાં સંગ્રહાયેલી છે, અને મને શ્રધ્ધા છે કે આ સંગ્રહ આપણા તમામ વાચક વર્ગમાં વખત જતાં સારી રીતે પ્રચાર પામશે, અને કેટલાંક ગીતો તો લોકપ્રિયતાને પણ વરશે.

પુસ્તકનું નામ "સાંધ્યગીત" શા માટે? આ સંગ્રહ જોતાં શ્રી. કાલકે પૂઠા પર એ નામ મૂકેલું તે જોઇને મને પ્રથમ એ પ્રશ્નજ સ્વાભાવિક રીતે મનમાં ઊઠયો. પણ હું એ આખો સંગ્રહ જેમજેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ મારા મનમાં પ્રતીતિ થતી ગઈ કે એ નામ સાર્થ છે. આમાંનાં બધાંજ કાવ્યોમાં ને ગીતોમાં કોઇને કોઇ રીતે સંધ્યાને લગતી કલ્પના કે ઉપમા કે દશ્યતા આવેલી છે, એટલે એ સંધ્યાના વાતાવરણના રંગોનો દોરો આ કાવ્યોમાં ગૂંથાયેલો હોઇ આ સંગ્રહને એક રીતની એકતામાં ગ્રંથે છે. આ કવિને "સંધ્યા" શબ્દ અને "સંધ્યા"નું રૂપ બહુ પ્રિય હોય એમ લાગે છે. ઘણા જાણીતા કવિઓની કવિતામાં એવો એકાદ શબ્દ કે એવી એકાદ ઉપમા સતત આવ્યાજ કરે છે. અંગ્રેજ કવિ શૅલીને વાદળી, કીટ્સને મૃત્યુ, બાયરનને સમુદ્ર, તેમજ આપણા કવિઓમાં શ્રી. નાનાલાલને બ્રહ્મ, શ્રી. લલિતને લગીર, સ્વ. નરસિંહરાવને દિવ્ય, એમ એવા એકાદ શબ્દ ને તેને લગતી કલ્પના વગર ચાલતું ન હોય તેમ લાગે છે, તેમજ શ્રી. કાલકને "સંધ્યા" વગર ગોઠતું નથી. અને માનવ-જીવનના માર્ગને અંતે ઉઘડતા દિવ્ય રંગોના જેવી દિવસજીવનના માર્ગના અંત્યદ્વારને રંગી દેતી એ સંધ્યાસુંદરી કયા કવિના હૃદયને આકર્ષીને કવિતા ઝીલતું નહીં કરે?—એટલે આ "સાંધ્યગીત" નામ આ કાવ્યસંગ્રહ માટે બધી રીતે યથાર્થજ રખાયેલું છે. યથાર્થ નામકરણમાં કવિની રસવૃત્તિનું પણ યોગ્ય સૂચન છે.

પુસ્તકના નામાભિધાનનો ઊમરો ઓળંગીને હવે આપણે ખુદ કાવ્યાલયમાં પ્રવેશ કરીએ.

આ સંગ્રહને કવિએ આઠ વિભાગમાં વહેંચી દીધેલો છે, અને પ્રત્યેક વિભાગમાં ફૂલ ને ફૂલની પાંદડીઓની સ્વાભાવિક રચના ને મિલાવટ પ્રમાણે વધુ ઓછાં કાવ્યો સમાયેલાં છેઃ (૧) કવિતા અને કુદરત, (૨) રાષ્ટ્રભક્તિ, (૩) ગ્રામ્યગીતો, (૪) જીવનરંગ, (૫) જીવનહાસ્ય, (૬) સંસારદશ્ય, (૭) પ્રભુભક્તિ અને (૮) સોનેટો.

પ્રારંભથી અંત સુધી વાંચતાં જેમ ઇંદ્રધનુના રંગો એકમેકમાં ભેળાઇને એક સુંદર આકર્ષક કમાન બને છે, તેમ કવિતાના આવાહનથી માંડીને કવિતાની વિદાય સુધીના ભાવો ને કલ્પનાના રંગોનો ગજરો સ્વાભાવિકપણે આપણી અંતરદૃષ્ટિ આગળ બનતો લાગે છે. આ ગોઠવણી કવિની કલારસિક દૃષ્ટિજ બતાવી આપે છે.

૧. **કવિતા અને કુદરત.** આ વિભાગમાં પહેલાં ૭ કાવ્યો કવિતાની આરાધનાનાં અને કવિહૃદયનું રહસ્ય ખોલનારાં છે, અને સાતમું કાવ્ય "કવિ અને વસંત" એવી ખુબીથી અને એવી સુંદર કવિદૃષ્ટિથી લખાયેલું છે, કે તેમાં કવિતાના વિષયમાંથી સ્વાભાવિકપણે અનાયાસે કુદરતના વિષયમાં સરી જવાય છે, અને તે પછીનાં આવતાં સાત કાવ્યોનું આગલાં ૭ કાવ્યો સાથે તે અંકોડા જેવું બને છે. કુદરનમાં કવિતા છે અને કવિતામાં કુદરત છે, એ રહસ્ય અહીં સુંદર રીતે વ્યક્ત થયું છે.

"સાંધ્યગીત"નું પહેલું કાવ્યજ આખા સંગ્રહના પ્રતિનિધિ જેવું છે. એની વાણીમાં પ્રસાદ છે, સરલતા છે, સચોટતા છે, એની કલ્પનામાં તાજગી છે, એના ભાવમાં હૃદયની ઉષ્મા છે, અને એ ગીતના ત્રણ વિભાગમાં ધીરે ધીરે આપણે સરસ્વતીની વાટિકામાં ઉતરી પડીએ છીએ. કવિ જાણે સાંધ્યભૂમિમાંથીજ ગુજરાતની ભૂમિમાં સરી પડેલો છે, અને એ ભૂમિમાંથી તે ગુજરાતનું પ્રતિબિંબ સાંધ્યભૂમિમાં પડેલું દેખે છે, કે સાંધ્યભૂમિનું સ્મરણ ગુજરાતની ભૂમિને રંગી દે છે, એવો ભાવ ને તેને અનુરૂપ કલ્પના આ ગીતના પ્રથમ ભાગમાં છે. બીજા ભાગમાં સંધ્યા આકાશથી દિગંતભૂમિ પર ઉતરી આવે છે, તેની આગળ એ સંધ્યાનો બાળક કવિ પોતાનાં ગાન લઇ તેને ચરણે જાણે આ ગુર્જર ભૂમિની ભેટ લઇને જાય છે, પણ

> "દુનિયાથી દૂર અને પૃથ્વીથી પર, તેને
> કંઇએ પથિક, તારી શી છે પડી?"

—એવો નાનમભાવ કવિના અંતરમાં આવી જાય છે, અને માનવબાળ જાણે કુદરતની પાછળ પાછળ જવા છતાં એ કુદરત તો દૂર દિગંતની માફક સરતી જતી હોય છે, એવું રહસ્ય કવિ બતાવે છે. ત્રીજા ભાગમાં કવિનું કવિત્વ કમાલ કરે છે, અને કવિની કલાદૃષ્ટિ કેટલી ઊંચી છે તે પણ તે બતાવે છે. આ છેલ્લા ભાગમાં 'સાંધ્યગીત'ની સફળતા ચમત્કાર સાથે પરિણમતી લાગે છે. પ્રારંભમાંજ

> "સંધ્યાને ટાણે અહીં આવી તું મોરલા,
> ઝીણાં બુલંદ ગાન ગાઈ જજે!
> પીંછાંના ચાંદ વેરી સરતી રજનીના
> અંતરમાં તેજ તારાં છાઈ જજે!"

—એ "મોરલો" કોણ? સરસ્વતી દેવીનું વાહન જે મોરલો તેજ ને? જૂની દેવકથાનો આ કેવો સુંદર ઉપયોગ અને તેનું કેવું સુભગ મિશ્રણ આ કલ્પનામાં થાય છે! સંધ્યાના વિવિધ રંગોમાં કોઇ વેળા એવી બુટ્ટાદાર રચના થાય છે કે તેને જાણે મોરલાના ખીલેલા કલાપ સાથે સરખાવવાનું મન કવિને સહજ થઇ આવે છે. તેથીજ "પીંછાંના ચાંદ" હવે પછી સરી આવતી રજનીના અંતરમાં વેરવા કવિ મોરલાને કહે છે. કેવી સુંદર કલ્પના! કેવો ઉત્કૃષ્ટ ભાવ! અને આપણી દેવકથાની પરંપરાની કેવી ચાતુર્યભરી ગૂંથણકલા! આ રહસ્ય ઉઘડતાં આખા "સાંધ્યગીત"નો ઉઠાવ તેને સામાન્ય કાવ્યથી ઘણી ઊંચી બેઠકે લઇ જનારો છે. ગીતનો અંત પણ સુંદર ને કાવ્યમય છે. આ ગીત ખરેખર શ્રી કોલકની કાવ્યપ્રતિભાનું પ્રતિનિધિ બને છે, અને એ બધી રીતે પ્રાસાદિક વાણીમાં ઉતરેલું છે. એક ખરા કવિ વિના આવું સુંદર કાવ્ય તેના સમગ્ર ઉઠાવ સાથે કદી સર્જાય નહીં.

એ પછીનાં બે ગીત "નવુંજ ગીત ગાને, કવિ!" અને "કલ્પનાની પાંખ પર" પણ પ્રાસાદિક વાણીમાં સરસ કલ્પનાચિત્રો મેળવીને લખાયેલાં છે:

"પેલું પૂરવમાં મેઘધનુ તાણ્યું, તું ભેદી તેને ગાને, કવિ!
કોણે તારું નિશાન નથી જાણ્યું, તું રંગવેધી થાને, કવિ!"

—કવિએ તો મેઘધનુને પણ ભેદીને–તેનાં રહસ્ય ખોલીને–ગાવાનું છે. જે દેખાય છે તેનું માત્ર વર્ણન કરવામાં કવિતાના ચમત્કાર નથી, પણ એ દશ્યને ભેદીને કવિ તેમાંથી જે રહસ્ય માનવજીવનની ઉચ્ચતા સાધવા ખેંચી લાવે છે, તેમાંથી કવિતાની સાર્થકતા ઉપજે છે. અને બાણવિદ્યા સાધનાર જેમ "શબ્દવેધી" બને છે ત્યારેજ એ અસ્ત્રવિદ્યા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે, તેમ કવિને અહીં કહેવાય છે કે તારું નિશાન પણ "રંગવેધી" છે! માત્ર એ રંગનો વેધ કરતાં તેની પાછળ રહેલું રહસ્ય કવિચરણે આવી પડે છે. અને એ ગીતની છેલ્લી પંકિતમાં તો પ્રત્યેક નવા કવિ માટે જાણવાની અગત્યની વાત છે, તેજ કહેવાય છે:

"હવે ગાયું ન ગાતો જૂના રાગે, નવુંજ ગીત ગાને, કવિ!"

"કલ્પનાની પાંખ પર" એ ગીતમાં કવિનું તાકયું તીર માત્ર આકાશની કે કુદરતની દૂરમાં દૂર રહેલી વસ્તુને તાકવાથી ધરાતું નથી, એના કોડ તો એ અનંતસૃષ્ટિ વીંધીને પણ પ્રભુનાજ હૈયાને તાકવાના છે. એને તો "ચાંદાના હોડલામાં બેસી વિહારવા આભનાં નીર (પણ) આછાં લાગે" છે, અને એને "ઉષાની ચુંદડીએ લ્હેરાતો ઊડવા ઝૂલા ખાતાં ફેર આવે" છે! આ બધાં કેવાં સુંદર પ્રતિકો છે. અને છેવટે કવિ પ્રભુનાજ હૈયામાં ઊડીને બેસે છે–અલબત્તાં, કલ્પનાની પાંખ પરજ! પણ આ સ્થૂળ દુનિયાના લોકો કેવા જડ છે, એમની દૃષ્ટિ ને કલ્પના કેટલી ટુંકી છે, કે કવિ આ વાત કરે ત્યારે તેને પણ કોઇ સાચી લેખે માનતાજ નથી, અને કવિને કહે છે કે જા, જા, એ તો બધા દંડે પહોરના તડાકા ને તારાં કવિપણાં (એટલે જૂઠાણાં)!

ત્યાર પછીનાં બે કાવ્યોમાં કવિ પોતાની કવિતાનાં સુખદુખ ગાય છે. "દિલનાં દર્દ"નો અંતિમ ખંડ પણ ઘેરા કરુણથી કવિનું પ્રેરકબળ સૂચવે છે:

"તોયે ના તાતદીધેલી વેદના યે તજે કવિ:
બધાં એ અશ્રુબિન્દુની વહાવી દિવ્ય જાહ્નવી,
ને તેમાંથી જગાવી મેં ગીતઊર્મિ નવે સૂરે,
દિલનાં દર્દ રેલાઈ આવ્યાં કાવ્ય બની ઉરે.
ભલે એ દર્દની ગાથા જીવનાંત સુધી કરું,
સંધ્યા જેવી દિનાન્તે એ અનેરા રંગથી ભરું."

—એ કડીઓનો ઊંડો કરુણરસ અને તેમાં પીગળતું કવિહૃદયનું દર્દ વાચકને પોતાનેજ સમજી લેવા હું વિનવું છું. બિચારા કવિને કપાળે તો એ દર્દની ગાથા સંધ્યા જેવા રંગથી ભરવાનું ને દર્દમાંથી પણ આનંદ આપવાનું લખાયેલું છે!

હવે કવિ કુદરતનાં કાવ્યોમાં ઉતરે છે તે જોઇએ. "કવિ અને વસંત" કાવ્યમાં ભાવ અને કલ્પના સાથે શબ્દમાધુર્ય ઓતપ્રોત થઇ ગયું છે. શબ્દ અને અર્થ એ બંને વાણીનાં અંગ છે, અને આપણા મોટા સંસ્કૃત વિવેચકોએ તેમજ અંગ્રેજી ને બીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાઓના પંડિતોએ પણ એ વિધાન પર હમેશાં ભાર મૂકયો છે. કવિતાને એક સુંદર ચિત્ર, એક સુંદર શિલ્પકૃતિ, એક સુંદર નૃતિકા કે એક સુંદર ગાયિકા જેવી બનવાને માટે તેનાં બંને મુખ્ય અંગો—શબ્દ અને અર્થ—Sound and sense—એક સુંદર સુગંધી ફૂલની જેમ એકમેકમાં ઓતપ્રોત થયેલાં જોઇએ, એકમેકના સૌંદર્યનાં અનુપૂરક જોઇએ. જેવું સૌંદર્ય અર્થનું—એટલે કવિતાના આત્માનું, તેનાં રસ, ભાવ, કલ્પના આદિ અર્થાંગોનું—હોય, તેવુંજ સૌંદર્ય શબ્દનું—એટલે કવિતાના દેહનું, તેનાં અંગ-ઉપાંગોની સપ્રમાણતા, ખિલાવ, આકર્ષકતા આદિ શબ્દાંગોનું—હોય તોજ કવિતામૂર્ત્તિ સમગ્રપણે સૌની દૃષ્ટિ પોતા તરફ ખેંચીને તેના દિવ્યાત્માનું તેજ એ દૃષ્ટિ વાટે હૃદયમાં રેડી દે છે. એ "સમગ્ર" સૌંદર્ય વિના જે મૂર્ત્તિ ઊભી થાય તે અધુરીજ રહેવાની. "કવિ અને વસંત" કાવ્યમાં એવી સમગ્ર મૂર્ત્તિ ખડી થાય છે, અને એની ચાલના રણકાર આપણા શ્રવણને સુખદ લાગે છે. એ

આખું કાવ્ય મોટેથી બોલતાં કે ગાતાં એની ખુબી આપોઆપ સમજાશે, અને

"એક વિશ્વના એકજ તારે વસંત ને કવિ ડોલે,"

—એ કવિની સુભગ કલ્પના પ્રમાણે આપણે પણ એ કાવ્યના તાર સાંથે એકતાર બની વસંતનાં કીર્ત્તન કરનારા કવિતારાનું તેજ ઝીલીને આપણા હૃદયમાં કવિની કલ્પેલી પેલી વસંતની "સંધ્યાના નભદોળ્યા રંગે ચાંચ રંગવા" ઉત્સુક બનશું.

એવાજ ગુંજાર "વસંત–ગાન"માંથી પણ સંભળાય છે. નવીન કવિઓની કર્કશ પદ્યરચનામાંથી કોઇક વેળા બસેં પાંચસેં પંક્તિમાં પેલા અંગ્રેજી પદ્યશાસ્ત્રમાં પ્રશંસાયેલા "ઍ–ઑ ને આ" સ્વરોના અદ્‌ભુત રણકારથી કોઇક વિવેચક મુગ્ધ થઇ જાય છે, તેવાને આ "કવિ ને વસંત"ની તથા "વસંત–ગાન"ની મોહક પદ્યાવલિમાંથી સ્વરનર્તનનું કંઇક પણ સત્ય શિક્ષણ મળે તો વ્યર્થ રસાભાસમાંથી તેની શ્રવણેંદ્રિય ઉગરી શકે. "વસંત–ગાન" પણ શબ્દ ને અર્થનું સપ્રમાણ સંવાદી ગાનજ છે.

એ પછી તાજમહાલ અને યમુનાની ગાથાનાં બે કાવ્યો ઘણાં સુંદર છે. આગ્રાનો જગત્પ્રસિદ્ધ પ્રેમમહાલય તાજમહાલ યમુના નદીના કાંઠા પર આવેલો છે, એટલે એનું પ્રતિબિંબ યમુના નદીમાં પડે છે, એ એમનો પણ સ્નેહગાંઠ બને છે. જેમ તાજમહાલના ભીતરમાં બે રાજવી સ્નેહી હૃદયો સૂતેલાં છે, તેમ વ્યોમમહાલની હેઠે આ તાજમહાલ ને યમુના પણ સાથે સાથે ગૂંથાઇને રહેલાં છે. તાજમહાલની પ્રતિમા યમુના પોતાના ખોળામાં રાખીને ચાંદની રાતે એ પોતાનું પ્રેમકાવ્ય વિરહી ચંદ્રાને બતાવે છે, અને એ ચંદ્રા જે રૂપેરી સાંકળી યમુનાની છાતી પર ગૂંથે છે, તેમાં જાણે તાજમહાલ ને યમુના—એ બંને પ્રિયપ્રેયસી પણ—બંધાઇ જઇને પોતપોતાના હૃદયધબકા સાંભળ્યા કરે છે!" ઉત્પ્રેક્ષા બહુ સુંદર ને સ્વાભાવિક છે. એ કાવ્યજોડકામાંનાં બીજા કાવ્યમાં તાજમહાલ યમુનાને કહે છે કે

'આ જગતજનો અહીં જે જોવાને આવે છે તે મારું ભવ્ય સૌંદર્ય કે આ મારા હૃદયમાં સાચવી રાખેલાં પેલાં બે રાજવી સ્નેહી યુગલની દિવ્ય એકતા? પણ જોને, આપણી બેઉની જે હજી જીવતી પ્રેમગાથા ગવાય છે, તે એ લોક એમની જડ આંખે કયાંથી નિરખવાનાં? હું પોતે તો તારીજ પ્રણયપુનિતા લ્હેરમાં ઝૂલું છું, અને તારું મધુર કલકલગાન ઝરણું મારા હૃદયમાં સદા ગૂંથતો રહું છું!'–બંને કાવ્યો સુંદર કવિતાના સુંદર નમૂના છે. સંસ્કૃત છંદોમાંથી મંદાક્રાંતા છંદ એના કરુણભાવ ઝીલવા માટે યોગ્ય રીતેજ વપરાયો છે, અને વાણીપ્રવાહ પણ તેમાં પ્રાસાદિકપણે વહ્યો જાય છે.

આ પ્રથમ વિભાગનું છેલ્લું ગીત "અજિત નાંગા પર જીત" અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સ્વર્થના પેલા "Yarrow unvisited" નામના જાણીતા કાવ્યની યાદ આપે છે. એ નથી અનુકરણ કે નથી અનુસરણ. કવિની એ સ્વતંત્રજ કૃતિ છે, અને ભાવ ને કલ્પનાનું બહુ સુભગ મિશ્રણ એમાં થયેલું છે. અણદીઠેલી કે જાતે અણઅનુભવેલી વસ્તુનું વર્ણન અદ્ભુતરસથીજ થઇ શકે છે, અને કવિએ અહીં કલ્પનાનું જાદુ કેવું સચોટ ચલાવ્યું છે કે જાણે નાંગાપર્વત પર એ જાતે બધું જોઈ આવ્યો છે. આખરે

"હું તો જીત્યો, ઓ ગિરિરાજ! જોને—
હાર્યો તું શું? ના, નથી તું ય હાર્યો:
તું યે જીત્યો કે કવિને ચગાવ્યો
જિતાવીને શૃંગ અજિત તારું!"

—એવું સુંદર પરિણામ લાવીને કવિ પોતાના કલ્પનાખેલમાં જીતે છે—ના, નાંગા પર્વત પોતે એને જિતાવે છે! પ્રાસમુક્ત છંદમાં સરલ ને સચોટ વાણીથી કવિ કલ્પનાની મૂર્તિ કેવી સરસ રીતે ખડી કરે છે તે આખું કાવ્યજ વાંચી જોતાં જણાશે, અને આ કાવ્યને અંતે તેમજ આ પ્રથમ વિભાગને અંતે પણ વાચક "ધન્ય" શબ્દથીજ કવિને નવાજશે!

૨. **રાષ્ટ્રભક્તિ.** આ બીજા વિભાગમાં ચાર કાવ્યો રાષ્ટ્રભક્તિનાં છે, તેમાં "ભારતીનાં ભર્ગ" તથા ' માનાં દર્શન" એ બે કાવ્યો સારાં છે. "દિવ્ય વૃક્ષ"માં અહિંસાનું સ્વર્ગીય બીજ પૃથ્વીમાં પડીને ઉગેલું બતાવ્યું છે, અને "માનાં દર્શન"માં ભારતમાતાની જયશ્રીનાં સ્મરણ કરાવીને તેની પોતાની સંસ્કૃતિમાંથી જન્મેલી અહિંસાની ફિલસૂફી એકજ લીટીમાં સચોટ રીતે કવિએ બતાવી છે:

"માર સહીને મુક્તિ ચહે, મા! એવાં ક્યાં બીજાં સંતાન ?'

* * *

દેશ, કહે મા! ક્યાં છે એવો,
વિશ્વ કુટુંબ ગણે તેવો ?"

અને હિંદીજનના અવતારને ધન્ય ગણી ઊંડી લાગણીથી કવિ કહે છે:

"પાપી પણ મા! તુજ ભોમે રહી જોશે તુજમાં પ્રભુ સાકાર !"

—ભારતની પુણ્યલક્ષ્મીની છોળ કવિઓ આવી સૂચક વાણીમાં ઉછાળશે, ત્યારે તેનાં ધન્ય બિંદુઓ જગતની શાંતિ-તરસી ભૂમિને પણ ઠારશે.

૩. **ગ્રામ્યગીતો.** આ ત્રીજા વિભાગમાં ચાર સરસ ગ્રામ્યગીતો સમાયેલાં છે, તેમાં "ઢેડનું ગીત" અને "જન્માષ્ટમી" એ બે તો ખરેખરાં સચોટ ગ્રામ્યગીતો છે. ભાષા ઘણીજ સરલ અને અશિક્ષિત ઢેડ પણ સમજે તેવી છે, અને તેમાં એ ગરીબ જાતિની આંતરડીનો કકળાટ બહુ સૂચક ભાષામાં વર્ણવ્યો છે. "અમે તો જીવિયે બારેવાટ," "અમારો દેહ છતાં નહીં દેહ," "બામણવાડને ઉકરડેથી વીણવા રોટલા ભાત," અમારે રામનાં "દર્શનનું શું કામ ?"—એવી એ બિચારી ગામડાંમાં હડહડ થતી જાતિની-મનુષ્યની આગળ તો શું પણ પ્રભુની આગળ પણ થતી ફરિયાદો સચોટ તીવ્ર

ને કરુણ ભાષામાં ઉલ્લેખી છેલ્લી કડીમાં મૃત્યુને માગતો કકળાટ કેવા થોડા શબ્દોમાં કવિએ પ્રદર્શિત કીધો છે:

"ડિલનાં ચામડાં જાય તૂટી તો મોત કરે છે ઢીલ!
અમોને માનવભવનાં પાપ
કહાં તક વેઠાવો, માબાપ?"

—ભારે સંસ્કૃત શબ્દો કે પેલી "ગગનગામી કલ્પના" આવો ઊંડો કરુણરસ કદી જમાવી શકશે?

અને "જન્માષ્ટમી"ના ગીતમાં તો કવિએ ચમત્કાર આણ્યો છે. ઘેરઘેર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જન્માષ્ટમી ઉજવાય છે, અને દ્વિજ વર્ણના મંદિરમાં સોનારૂપાની ભેટો ભગવાનની મૂર્તિને ચરણે ધરાય છે ત્યારે

"પ્રભુને નીંદર નાવી રે,
ધનની ઢગલી આવી રે!"

એમ પ્રભુ પણ જાણે ધનના ઢગલા વાળવા જાય, ત્યારે તે ઢગલા તો પૂજારી પોતાની છાબડીમાં છુપાવી લે છે, અને પ્રભુ તો આકાશમાં અધ્ધર જ રહે છે! પૈસાવાળા દ્વિજવર્ણને ત્યાં પ્રભુની આવી કિંમત છે, ત્યારે ભગવાન તો ભાવથી દુબળાને ત્યાં જન્મ લે છે. દુબળવાડમાં મંગળ ઉત્સવ ચાલે છે, અને દુબળા

"મોભની સાથે દોરડું બાંધી હીંચકો હીંચવે ત્યાંય:
ઝૂલે કરહણ બાપો રે!
ઘરઘર આઠમ જાપો રે!"

આ ચમત્કારવાણીનો રસ લેવા વાચકને જ હું આમંત્રું છું. આ જીવતા "કરહણ બાપા"ની જન્માષ્ટમી તો કવિ જ ઉજવે!

૪. **જીવનરંગ.** આ ચોથા વિભાગમાં બાળક, માતા, ભગિની, પ્રિયા, અને છેવટે સંસારવ્રણોથી ઘવાયેલા હૃદયનો વૈરાગ્ય એ વિષયોનો

સ્પર્શ થયેલો છે. એમાં બાળકને લગતાં પહેલાં ત્રણ કાવ્યો બાલ્યભાવની રમનો ને કોમળતાથી ભરેલાં છે. "બાબાની પ્રથમ વર્ષગાંઠે" એ કાવ્યમાં બાબાની વર્ષભરની પ્રગતિ કરતી પગલીઓ વર્ણવ્યા પછી છેવટની કડીમાં કવિત્વપૂર્ણ ફિલસૂફી કવિપિતાના હૃદયમાંથી સરી પડે છે:

"કોણ જાણે હશે શી શી તું જીત્યો વર્ષવાતમાં
અણજિતાયલી જીતો જિંદગીના પ્રભાતમાં!"

—આ "બાબા"ના હૃદયની વાતો આપણા વૃદ્ધબાબાઓ સમજે તો કેવું સારું!

"શૈશવનું સ્મરણ" એ ગોપકાવ્ય જેવું છે. ગામડાંનાં ખેતરો, ડુંગરા, ખીણો, નદીઓ ને ઝરણો, ગોપબાળો, તેમની વાંસળી ને તેમનાં ઢોરો, અને એ સૌમાં તરતા ગ્રામ્ય આત્માના માથા પર ઝૂકી રહેલું તેવું જ ધનુરંગ ઝીલતું આકાશ—એ બધાંનું થોડી જ પંક્તિઓમાં સુંદર ને સચોટ વર્ણન તેમાં થયેલું છે.

"બાની છબી"માં "મંદાક્રાંતા છંદ"ની ધીમી કરુણગતિ એ કાવ્યના કરુણભાવને વધારે ગાઢ કરે છે. કાવ્યનો અંત ખરાં કવિત્વ-પૂર્ણ વચનોથી તથા મંદાક્રાંતામાં છેવટે સ્રગ્ધરા છંદની સજાતીય પંક્તિ મૂકીને વાચકના હૃદયમાં પોતાની ઊંડી છાપ પાડે છે. કલ્પનાના શૃંગો ચઢી જઇને

"હા બા, તારું સ્મરણ કરીને રોઇ છાનું રહ્યો હું;
ને ત્યાં લાધ્યું તુજ હૃદયનું ગાન સ્નેહાંજલિએ—
કૈં કૈં જન્માંતરોનાં સ્મરણ–પગથિયે, આત્મની સાંકળીએ!"

—કવિની કલ્પના બધા આત્માને સાંકળી દે છે, અને જન્માં-તરોનાં સ્મરણ–પગથિયાં ચઢીને પણ માતૃહૃદયનું અલૌકિક ગાન ઝીલે છે!

"સૂનો ઝરૂખો" પણ સુંદર કાવ્ય છે. ઘર સામે રોજ કો અજાણી યુવતીને જોવા ટેવાયેલી આંખ જ્યારે તે ખાલી પડેલા ઝરૂખાને જોય છે, ત્યારે પિછાન વિના પણ અભ્યાસથી જે માનવહૃદયોની સાંકળી જોડાય છે, તે અગમ્ય ભાવ આ કાવ્યમાં અચ્છી રીતે દર્શાવાયો છે. કેટલાક ભાવ માત્ર એકજ શબ્દમાં વિરાટ સ્વરૂપે પ્રદર્શિત થયા છે:

"બેઉ વચ્ચે
થઈ જતી માનવશેરી મોટી!"

—આટલાં પાસે, સામસામાં, છતાં આ માનવહૃદયોનો સંકોચ વચમાંની શેરીને વિશ્વ જેવી મોટી ને વિશાળ, અણપહોંચી શકાય તેવી કરી દે છે. અને આ ચમત્કારી સંધ્યાવર્ણન ચાર પાંચ નાની પંક્તિઓમાં જુઓ:

"સંધ્યા તણી સુંદરતા ખુલીને
તારે ઘરે ઠેઠ દિવાલ સૂધી
ટંગાઇ જાતી ચક જેવી,"......
"અને પ્રતીચીતણી રંગગંગા
દેખી થશે મુગ્ધ વિલુબ્ધ લોચને."

—કવિની બેચાર પીંછીના લસરકા કેવું સુંદર ચિત્ર કેવી સુંદર ઉત્પ્રેક્ષા સાથે ચીતરીને આપણી આંખોને ઠારે છે!

એની પછીનાં ત્રણે કાવ્યોમાં પણ સંધ્યાને લગતી નવી નવી ઉત્પ્રેક્ષાઓ આવ્યેજ જાય છે.

૫. ૬. **જીવનહાસ્ય અને સંસારદૃશ્ય.** આ બંને વિભાગોમાં જીવનના આનંદલક્ષી કે કરુણ ભાવોને લગતાં કાવ્યો ને ખંડકાવ્યો છે. શ્રી. કોલકમાં હાસ્યરસની છાંટ પણ સારી છે, અને આ હાસ્યરસ બહુ નજીવા પ્રસંગોમાંથી એમણે ઉપજાવ્યો છે. "કવિનું ઘર" વાંચી જુઓ, એમાં એક બાજુ કવિની કલ્પના

તાજ ને કંચનજંઘા પર ઊડે છે, તો બીજી બાજુ તેને ભાંગ્યાતૂટ્યા ઘરમાં વાસો કરી રોજ ઉંદરડાને મિજબાની આપવી પડે છે! નરસિંહ મહેતાના મામેરાની સવારી સાથે આ "કવિનું ઘર" સરખાવી જોવા જેવું છે. એમાં કડીએ કડીએ કવિનો સૂક્ષ્મ હાસ્યરસ રેલાઇ રહે છે. કવિની પત્ની જ્યાં કંટાળી ઊઠે છે, ત્યાં કવિની આર્થિક ગરીબાઇ કેવી ફરજ્યાત ઉદારતાની ફિલસૂફી લડાવે છે:

"માનવને ત્યાં નહિ તો ઉંદર કોને ત્યાં જઇ મ્હાલે?"

—અને છેવટે

"આજ ઉંદરડે નૃત્ય કર્યું ને કાલ નાચશે તારા:
કવિ સવારે જશે બજારે લઈ છપ્પરના ભારા!"

—ઘર એવું ખડખડપાંચમ થઇ રહેલું છે કે એ ઉંદરડાના નૃત્યથી એનું છાપરું તો કાલ થતાં તૂટી પડશે, એટલે પછી ઘરમાં તો આકાશના તારા સીધા ઉતરીને નૃત્ય કરવા માંડશે, અને કવિ બિચારો એટલો ગરીબ કે તૂટી પડેલા છાપરાના કડકાઓના ભારા બાંધીને વેચી આવીને બે દિન પેટનો ખાડો પૂરશે! થોડા સરલ શબ્દોમાં બહુ માર્મિક કટાક્ષ કીધો છે, ને કવિની માતબર હૃદયસ્થિતિ સાથે તેની આર્થિક કંગાલિયત ગુપ્ત કરુણભાવથી કેવી રંગી બતાવી છે! અને આ નવી કંગાલિયત વળી પાછી કવિહૃદયની ટંકશાળમાંથી નવા કાવ્યસિક્કા બહાર પાડવાનું સાધન બનશે!

"કાઢી નાખેલા જોડાને" એ કાવ્ય મને ઘણુંજ આકર્ષક લાગે છે. હીનવસ્તુમાંથી પણ ખરો કવિ કવિત્વનો કેવો સુંદર સુવર્ણતાર ખેંચી કાઢે છે તેનું આ સરસ દૃષ્ટાંત છે. આ જાતનાં કેટલાંક કાવ્યો નવીન કવિઓએ લખ્યાં છે, તેમાં આ કાવ્યનું સ્થાન ખરેખર ઊંચું છે. એ તો આખું કાવ્ય ફરીફરી વાંચતાં અનેરી મોજ આપશે, અને "ફાટલા તૂટલા" જોડા પર કવિએ જે આ પોતાનો "તાજમહાલ" કે "જોડામહાલ" બાંધ્યો છે, તે જોવા

ને તે જોઇને આનંદ ભોગવવા તથા જીવનની અંત્ય ફિલસૂફી પણ સમજવા બહુ યાત્રાળુઓ જશે, એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

સંસારદશ્યમાંનાં કાવ્યોમાં "નવવધૂ" માં અને "મુગ્ધ પ્રેમની કરુણ કહાણી" માં વર્ણન અને ભાવદર્શન સારાં છે, અને તે વાચકને તૃપ્ત કરે તેવાં છે.

"શ્રીમતી", "રંભા જાડી" અને "ઉર્વશીનું અવસાન" એ કરુણાંત ખંડકાવ્યો છે. આવાં કાવ્યોમાં હાલના નવીન કવિઓ જે ઘડીઘડી વૃત્તો ને છંદો બદલીને ચાલતા ભાવની અખંડિતતા તોડી દે છે, તેમ છેલ્લાં બે ખંડકાવ્યોમાં અહીં બન્યું નથી. ભાવ પૂરેપૂરો બદલાય કે કવિ કોઇ વસ્તુ ખાસ કહેવા માગે ત્યાંજ વૃત્તફેર કરવો ઉચિત કહેવાય, અને શ્રી. કોલકે આ બે કાવ્યોમાં એવીજ રીતિ રાખી છે. વળી ભાષાની ભભક કરતાં તેની સરલતા ને સચોટતા પરજ એમણે યોગ્ય રીતે વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. કવિ હવે આવાં ખંડકાવ્યો પર પોતાનો હાથ વધારે ફેરવીને અજમાવે તો રસની સાધના સારી રીતે સાધી શકશે. ખંડકાવ્યો માટે કવિત્વને પરલક્ષી થવું પડે છે, ને તે માટે તે કવિ પાસે વધારે અધિકાર માગી લે છે.

૭. **પ્રભુભક્તિ**. આ સાતમા વિભાગમાં પ્રભુભક્તિનાં દસ કાવ્યો છે, અને એમાં કવિનું ભક્ત હૃદય આપણી કવિતાની પ્રાચીન પરંપરાને જાળવી રાખે છે, એ આનંદની વાત છે. એ વિભાગમાંના પ્રથમ કાવ્ય સિવાયનાં બીજાં બધાં નવ કાવ્યો વિવિધ રાગોમાં લખાયેલાં છે, ને એ ભાવોચિત રચના કવિનું ચાતુર્ય ને સ્વાભાવિક વલણ બતાવી આપે છે. આ વિભાગમાંનાં બધાંજ ગીતો ગવાય ને સ્મરણમાં રહી જાય તેવાં છે, અને એજ કવિવાનીની સાર્થકતા બતાવે છે. એ ગીતમાળામાંના કેટલાક સુંદર પુષ્પગુચ્છો આપણે અહીં જોઇ આંખ ઠારીને સૂંઘી જોઇએ:

"જાત બચાવવા જોર દીધું તો ભાઇને મારે રે!
પુણ્યને જોવા ઝંખું ત્યાં એ પાપ વધારે રે!
મારો આજ રામજી રુવે રે!"

—રામજીનું રુદન.

*　　　*　　　*

"આતમદીપ મૂકું હું દ્વારે ઝગતો આખી રાત;
શ્રધ્ધાનું ભરી તેલ નિરંતર સંકોરું ભલી ભાત;
ન એને નડશે ઝંઝાવાત."

—પ્રભુને નિમંત્રણ.

*　　　*　　　*

"ભોમ ઉપર મંદિર બંધાયાં, પણ જ્વાલાથી ખાક;
અખંડ મંદિર આ છે કેવું, જીર્ણ થતું ન જરાક?
મોહન! મંદિર છે આ કેવું? જુગ જુગ આકર્ષી રહે એવું!"

—અખંડ મંદિર.

*　　　*　　　*

"એક દિન પેઠો દેડને ઘેરે, ત્યાં તું આવ્યો હાથ:
દુનિયાને ઠગી કેવો રહે તું દીન પીડિતની સાથ?
પ્રભુ! મારે દેડ છે થાવું રે!
તુજ વિણ જીવવું શું આવું?"

—પ્રભુનું મિલન.

*　　　*　　　*

"ચંદ્રતણો દીવો લઇ ચાલે રજની નિજ જગવાટ!
પ્રભો! મુજ અંતર કેરું બીન
રહો તુજ અંગુલિનેજ અધીન!"

—તું!

*　　　*　　　*

"માલ મૂકીને ચાલ્યા પથિકો દૂર દૂર પરદેશે રે;
પણ ઊભો તું કયી દુકાને અણદીઠા ગૂઢ વેશે રે?"
—મેળાનો માલિક.

* * *

"છેલ્લું પ્રાર્થનગીત આલાપું, જગવું તુજ આહ્લેક!
ચતુર દિશાના ઘુઘવાટામાં સુણ છેલ્લું ગીત એક!

"ફરી દે તુજ મહેમાન રે, ઓ મારા કપ્તાન!
ડગમગ ડોલે વ્હાણ રે, ઓ મારા કપ્તાન!"
—ખલાસીની અંતિમ પ્રાર્થના.

* * *

"કોણ બતાવે મારગ ભૂલ્યો—જ્યાં નહીં કોઇ તણો સંચાર!"
"સાદ કરી લે મોડો વ્હેલો, એજ દિશામાં પ્રોઉં દિદાર:
અંતર દ્વીપની એકલ જ્યોતે, હો વ્હાલા! આવું નિરધાર!"
—પાર.

—આ બધાં અવતરણો પરથી વાચક જોશે કે આ નવીન કવિએ આપણાં જૂનાં ભક્તિકાવ્યોની પરંપરા પાછી આબાદ આગળ ચલાવી છે. જે ગીત હૃદયના સાચા રણકારથી નીકળેલું છે, તે કેવા સરલ શબ્દોમાં સચોટ રીતે સામા હૃદયમાં પાછું ઉતરી જઇ પોતાનું તાકયું તીર સિદ્ધ કરે છે. એ ભાવદર્શન પેલા પૃથ્વી ને સ્ત્રગ્ધરા જેવાં સંસ્કૃત વૃત્તોમાં કરાવવા જતાં કવિનું તીર કદી પણ પોતાનું તાકયું નિશાન વીંધી શકશે!—અલ્લા અલ્લા કરો!

૮. **સોનેટો.** આ આઠમા વિભાગમાં છેલ્લાં ચાલીશેક વર્ષથી પાશ્ચાત્ય કાવ્યસાહિત્યમાંથી ઉદ્ધરાયેલી સોનેટ રચનાઓમાં લખેલાં બાર કાવ્યો છે. શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોરના સતત પ્રયાસથી છેલ્લાં દસ બાર વર્ષમાં એ રચના લગભગ બધા નવીન કવિઓને આકર્ષી રહી છે, અને જાણે બધી કવિતાનો અર્ક આ ચૌદ લીટીની નાની

શીશીમાં ભરેલો હોય કે ભરી શકાય તેમ માની હવે તો પેલાએ પચ્ચીશ સોનેટ લખ્યાં તો ઓલાએ પચ્ચાસ ચીતર્યાં, અને આ ચૌદ ગંઢાની શરતમાં બીજા સો ને દોઢસો લખવાની તડામારમાં પડયા પણ હોય તેવાં ચિહ્નો દેખાય છે. એકાદ ભાવનો મોજો હૃદયસાગરમાં ઊઠે, તે કલ્પનાનો વાયુ ભરતો ધસે અને કિનારા પર આવતાં જોરથી ગુલાંટ ખાઇને ભાંગે, ને તેમાંથી ફીણનાં પુષ્પો ઊડે ને પળભર પથરાઇ રહે, એ આ સોનેટની રચનાની વિશિષ્ટતા અને આકર્ષકતા છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના સંપર્કથી આ રચનાની મોહકતા યુવાન કવિઓને આકર્ષે તે સ્વાભાવિક છે, અને લાટિન ભાષાથી માંડીને યુરોપની તમામ ભાષાઓમાં જે જાતની સિદ્ધ ને સફળ રચનાનાં સોનેટ રચાયાં છે ને રચાય છે, તેવાં આપણી ભાષામાં રચાય, તો આપણી ભાષામાં પણ એ શોભે ને એનું સ્થાન કાયમ રહે. એવું ભવિષ્ય લાગે છે. પણ યુરોપમાં પેટ્રાર્ક કવિની શૈલીનાં ને તેના રચનાવિધાનનાં સોનેટો જ સોનેટ તરીકે સાહિત્યપંડિતોએ માન્ય રાખ્યાં છે, અને અંગ્રેજી કવિતામાં એ રચના સાથે એનાથી કંઇક વધુ સાદી કવિ શેક્સપીઅરની શૈલીની રચના પણ સોનેટ માટે માન્ય થઇ છે. પણ એ રચનાવિશિષ્ટતા સોનેટની પ્રાસાનુપ્રાસરચના પરત્વે અને સોનેટની પૂર્ણાહુતિ સંબંધમાં રહેલી છે. બાકી અંગ્રેજીમાં સોનેટનું વૃત્ત—તેનો 'મિટર'—તો એકજ સ્વીકારાયેલો છે, અને તે "આયંબિક પેન્ટામિટર." એ છંદનું વિધાન અંગ્રેજી "હિરૉઇક વર્સ"નું અથવા તેજ માપ ને લયમાં લખાતા "અખંડ પદ્ય" એટલે "બ્લૅંક વર્સ"નું જ રાખવામાં આવેલું છે પણ આપણે ત્યાં તો હજી એ છંદ માટે તો અરાજકતા જ ચાલે છે, બલ્કે રુચિસ્વતંત્રતા પ્રમાણે ગમે તે છંદની ચૌદ લીટી લખી એટલે સોનેટ થઇ ગયું, એમ મનાય છે, તે એટલે સુધી કે પૃથ્વી, સ્રગ્ધરા, શિખરિણી, મંદાક્રાંતા, શાર્દૂલવિક્રીડિત જેવા સત્તરથી વધુ શ્રુતિના છંદોથી માંડી વસંતતિલકામાં અને ઉપજાતિમાં એટલે અગ્યાર શ્રુતિના નાના છંદની ચૌદ લીટી લખી કાઢી તેને પણ સોનેટ કહેવાનો સંતોષ લેવામાં આવે છે!

મારો તો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે આ જાતના રૂપબંધ છંદોમાં સોનેટ લખતાં, મેં આગળ ઉપર કહ્યું તેમ, આપણા ગુજરાતી શબ્દોની દેખાતી ઘણી લઘુ શ્રુતિઓ દ્રુત કે શાંત બોલાતી હોવાથી, એ રચનામાં શબ્દોના કઠોર અને અગુજરાતી ઉચ્ચારો થાય છે. ગુજરાતી સોનેટના 'પિતા' થયેલા શ્રી. બળવંતરાય ઠાકોર જેવાને હવે આખરે આ ઉચ્ચારવિધિની વિલક્ષણતા ઉઘાડી દેખાય છે, અને તેથીજ એમણે પોતાનાં સોનેટોમાં તેનું 'પૃથ્વી છંદ'નું કે બીજા રૂપબંધ છંદનું સિદ્ધ રૂપોવાળી શ્રુતિઓનું માપ રાખ્યા છતાં સંસ્કૃત શબ્દોના તત્સમ રૂપોમાં પણ આંખે દેખાતી બે લઘુ શ્રુતિ ખરી રીતે ગુજરાતીમાં એક લઘુ ને એક દ્રુત હોવાથી બે શ્રુતિ મળી એક એકમ-વાળી ગુરુ શ્રુતિ લેખે પોતે વાપરી છે, અને એમનું જોઇ બીજાઓએ પણ વગર સમજ્યે એવો ઉપયોગ કીધો છે. રૂપબંધ છંદોમાં શ્રી. નાનાલાલ કવિએ પણ એવી તોડછોડ કીધેલી છે. કવિનો કાન જેમ વધુ સૂક્ષ્મ થતો જશે, કવિતાની વાણી એ આંખનો નહીં પણ કાનનો-શ્રુતિનો-વિષય છે, એ સત્ય સ્પષ્ટતાથી જ્યારે આપણા કવિઓ ધ્યાનમાં લેશે, ત્યારે આ સંસ્કૃતમાંના રૂપબંધ કે અક્ષરબંધ છંદોનો ઉપયોગ કરતાં વિચાર કરતા થશે.

અસ્તુ. હાલ તો આ રચના માટે આટલું જ વિવરણ આ સ્થાને બસ થશે. સોનેટપ્રિય નવીન કવિઓ હજીયે રચનાવિધાનનું કશું બંધન પાળતા નથી. જ્યાં પ્રાસ પૂરા મળ્યા ત્યાં રાખવા ને જ્યાં તે ન મળે ત્યાં ગમે તેમ ચલાવી લેવા, પદ્યલયમાં ગમે ત્યાં યતિભંગ આદિ ગમે તેવી છૂટ લેવી, વિભક્તિના પ્રત્યયો જુદા પાડી બીજી પંક્તિમાં લઇ જવા, વાક્યનો ને તેનાં અંગોનો અન્વય ગમે તેવો અટપટો રાખવો કે જેથી કાવ્યની સુબોધતામાં વાંધો આવે ને અર્થ બેસાડતાં વાર લાગે, વિશેષણ પહેલી પંક્તિમાં તો દસબાર શબ્દો પછી વિશેષ્ય બીજી ત્રીજી પંક્તિમાં ગોઠવાય—આ બધું કુંભમેળા જેવું કવિના લખતાં માત્ર ચૌદ લીટીની રચનામાં આવવા દેવું, એ કવિની

કળા માટે તો શોભાભર્યું નહીં જ કહેવાય એક તો શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાનો પૂરો અભ્યાસ નહીં, ભાષા પર પ્રભુત્વ નહીં, પદ્યમાં શું શોભે ને શું ન શોભે ને શું અડવું લાગે તેની કુરુચિ સુરુચિની સમજ નહીં, ફારસી, અરબ્બી ને સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો સાથે સાથે ખડકાવી મૂકે, જોડાક્ષરને છૂટા કરે કે છૂટા અક્ષરોને પદ્યબંધ માટે જોડી નાખે, પદ્યપંક્તિની સંધિઓના નિયમ જાળવે નહીં, પંક્તિમાં વિચાર પૂરો નહીં સમાય ત્યારે તેમાં શ્રુતિઓ વધારે ઉમેરી દઇને પછી તેના છંદનામ પર 'તિલક' શબ્દ સાંધી દઈ તે જાણે ખાસ નવો છંદ બનાવ્યો હોય તેવો ભાસ કરે, "કરતાં" 'બોલતાં' આદિ કૃદંત રૂપોને ઠેકાણે શ્રુતિબંધને ખાતર 'કરત' 'બોલત' એવાં સંકેતવાચક ક્રિયાપદનાં રૂપ ખોટી રીતે વાપરી વ્યાકરણભંગ કરે—એવી એવી ઉઘાડી પદ્યરચનાની અશક્તિનું પ્રદર્શન કર્યા કરતાં સોનેટ નહીં લખે તો શું કવિપદ પરથી કોઇ ઉતારી મૂકે એમ છે? કે જોરજુલમથી એવાં સોનેટ લખીને મોટા કવિ કહેવડાવવાનો કાયદો ગુજરાતી સાહિત્યની કૌંસિલમાં પસાર કરાવી શકાશે? આ બધો સમયનો ને શક્તિનો વ્યય આવાં ઢંગધડા વગરનાં સોનેટો લખીને કરવામાં ને તેનાથી આખું પુસ્તક ભરવામાં શો સાર નીકળશે? રસપરીક્ષણનો, ભાષાસ્વામીત્વનો ને પદ્યાલેખનનો ખરો ને સૂક્ષ્મ ઝવેરી આવા ખોટા હીરાઓથી શું અંજાઇને છેતરાઇ જશે? આવું કાવ્યલેખનનું ને પદ્યરચનાનું તૂત ઘણાં વર્ષથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચાલ્યું છે, પણ હવે સારી આશા આપનારા નવીન કવિઓ પણ ખરું રહસ્ય સમજ્યા વગર એ વિપથ માર્ગે માત્ર મોટાં નામો પાછળ દોરવાઇ જઇને પોતાની શક્તિ વેડફી મારે છે, તે જોઇને આ ટાણે તેને ઉઘાડું પાડવાની હું મારી ફરજ સમજું છું. વ્યક્તિઓ કરતાં સાહિત્યનાં એટલે પ્રજાનાં સૂક્ષ્મ હૃદયબુદ્ધિચૈતન્યના પ્રગતિમાર્ગના અમર સ્તંભોનાં સનાતન સત્યો વધારે અગત્યનાં છે, અને વ્યક્તિઓ પ્રત્યેનાં માન ને સદ્‌ભાવ કરતાં સનાતન સત્યો માટેનો સદાગ્રહ વધારે મોંઘામૂલો છે. માટે જ આપણા સાહિત્યનું ધન જાળવી રાખવા ને તેને વધારવા અહીં જે

સ્પષ્ટતાથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રત્યે નિષ્કામવૃત્તિથી વિચાર કરવા હું આજના કવિઓને તથા વાચકોને વિનવું છું. આવી ને આવી અરાજકતા ચાલ્યાજ કરશે તો આપણા નવીન કવિઓ ક્યાં જઈ અથડાશે તેની કશી ગમ પડતી નથી.

વારુ. હવે આ સંગ્રહના છેલ્લા વિભાગમાં જે બાર સોનેટો લખાયેલાં છે, તેને ઉપલી કસોટીએ કસી જોવા હું રસજ્ઞ વાચકને આમંત્રું છું. પોતાના સહગામી કવિઓનાં સોનેટો જોઇને સ્વાભાવિક રીતે શ્રી. કોલકે પણ પહેલાં તેવાંજ અનેક દોષયુકત સોનેટો લખ્યાં હતાં. મેં એ ભાઇનું એ પ્રત્યે લક્ષ ખેચ્યું, અને બની શકે તો તે કમીમાં કમી દોષવાળાં કરવા ને સુધારવા મેં વિનંતિ કીધી. એ અરજ કેટલી ફળી છે, તે એ સોનેટો ફરી વાંચતાંજ હું જોઇ શકયો છું. આ સોનેટોમાં ભાષાનું એકધારું વહન સારી પેઠે વહે છે, અને અર્થબોધ વાંચતાં વાંચતાં સરલતાથી થઇ જાય છે, એજ એની પ્રથમ સિદ્ધિ છે. એમાં ચાર સોનેટો પેટ્રાર્કની યા મિલ્ટનની વિધિનાં પૂર્ણ પ્રાસ જાળવતાં સોનેટો છે. બીજાં એ વિધિની નજીકનાં તેમજ શેકસ્પીઅરની વિધિનાં છે. તેમજ બે સોનેટોની પ્રાસરચનાની ને પંક્તિઓની ગોઠવણી જરા જુદીજ રીતની નવીન જેવી છે. આગળ ઉપર મેં લખ્યું જ છે કે સોનેટરચનાની કોઇ પણ એક કે બે વિધિ હજી નક્કી થઇજ નથી, એટલે આ જાતની અરાજકતામાં ખાસ શ્રી. કોલકનો દોષ કાઢવા જેવું નથી.

ઉપલાં બાર સોનેટોમાં વતનનું સ્મરણ, સ્થિતિનું પરિવર્તન, શંકા, અમરસ્નેહનો તારો, પ્રયાણ, અમે કવિ? સીમની સંધ્યાને વિદાય, ચાલી જતી સંધ્યાને, અને વદાય, એ નવ સોનેટો મને સુંદર લાગ્યાં છે. એમાં ભાવ, કલ્પના, રસ, ભાષાની સરલતા તેમજ બાંધો, અને પદરચનાની કુશળતા ઓતપ્રોત છે અને એ નવે ઊંચી પરીક્ષક બુદ્ધિથી પણ સોનેટ નામને લાયક છે. થોડાક સુંદર નમૂના એ સોનેટોમાંથી પણ અહીં જોઇ લઇએ. "શંકાનું" આ સુંદર ઉત્તરાર્ધ જુઓ :

થશે શું નવપૂર્ણિમા ગળાની ઇન્દુરેખા સખી?
સદાય ક્ષયવૃદ્ધિના જીવનમાંય પક્ષો હશે?
જશે ધવલ માધુરી શુભ મયંકની આથમી,
અને ભવનિવાસનાં પગથિયાં ચઢંતાં, થશે
સખી! પ્રણયજ્યોત્સ્નિકા પણ શું કૃષ્ણપક્ષે ક્રમી,
પછી ત્રુટિત ચંદ્રશું હૃદયપોઠડું હાંકશે?

—એકએક શબ્દ ને વિશેષણ અર્થની પૂર્તિ કરે છે, અને ચિત્રમાં રંગ પૂરે છે. નવપૂર્ણિમાની ઉત્પ્રેક્ષા પ્રણયપૂર્ણિમાના ભાવ સાથે છેવટ સુધી સુંદર સાથ આપે છે. "શુભ મયંક"માં એકજ વિશેષણ "શુભ" કેવું અર્થપૂર્ણ છે! શુભ એટલે રૂડા નહીં, પણ શુક્લ પક્ષનો. શુક્લપક્ષનો ચંદ્ર શુભ મનાય છે. આ આખું ઉત્તરાર્ધ ફરી ફરીને વાંચી જુઓ, એના શબ્દે શબ્દમાંથી ભાવ ને અર્થની પેલી "ધવલ માધુરી" ઝર્યા જ કરશે.

મિત્રના મૃત્યુ પર "અમર સ્નેહનો તારો" એ સૉનેટની નીચલી પંક્તિઓ વાંચો:

"રહીશ નિરખી હવે નવલરૂપ સંધ્યા, અને
દિગંતશિર પશ્ચિમે નનક તારલો એ લવે:
સખા! નિરખતો રહું તવ પ્રશાંત રાત્રી હવે,
જીવું વિરહગ્રસ્ત તારક સમો વ્યથાસ્પંદને
સમૌન દ્રવતો, નિહાળી જગનાં ઠગારાપણાં,
અને ચમકતો રહું અમર સ્નેહમાં આપણા!"

—આકાશનો તારો એકલો જોયા કરે અને સમૌન ધ્રૂજ્યા કરે, એવા વિરહગ્રસ્ત તારા જેવો જીવતો રહેલો મિત્ર અમર સ્નેહમાં ચમકતો રહીને દુનિયાનાં એવાં ઠગારાપણાં હૃદયમાં દ્રવતો દ્રવતો જોયા ને વિચાર્યા કરે, એ કરુણ ભાવ અને વૈરાગ્ય કેવા ઉચિત ને સાર્થ શબ્દોમાં દર્શાવાયા છે.

અને "પ્રયાણ"માંની સૂર્યાસ્તની આ નવી કલ્પના જુઓ:

'પડે ક્ષિતિજકૂપમાં ગગનચોકનો ઘંટ ત્યાં!"
"દિસે ગગનઘંટનો કનકદોર તૂટ્ંત ત્યાં!"

"અમે કવિ?" એ સોનેટમાંની પણ નવી ને તાજી ઉપમા ને ઉત્પ્રેક્ષા જુઓ:

"ઝગે નભશિરે ભલે તગરપુષ્પ શા તારલા;
શશી બદલતો રહે રસિક રાશિના હારલા."

—ચંદ્ર દર સવા બે દિવસે આકાશમાં રાશી બદલે છે, તે જાણે એ રાશીઓ—તારાઓની જુદી જુદી ગોઠવણથી ગૂંથેલા હાર જેવી રાશીઓ—ગળામાં નાખીને તે બદલ્યા કરે છે!

અને "સીમની સંધ્યાને વદાય" વાળું સોનેટ આખુંજ વાંચ્યા કરો:

"ચરી મેદાનોમાં ઘર તરફ સૌ ઢોર ફરતાં
"ઊભેલી સંધ્યાની પગલી ચૂમતાં એકવદને."

—આખુ ઢોરનું ટોળું મેદાનમાં ચરતું હોય તે જાણે એકજ વદન-મુખ વાળું હોય તેમ વાંકું વળીને સંધ્યાની પગલી ચૂમે છે! એ વાંચતાં મને વડ્સ્વર્થ કવિની પેલી સુંદર પંક્તિ યાદ આવે છેઃ Full forty feed like one! અને એ સોનેટનું ઉત્તરાર્ધ પણ બહુ સુંદર ઉત્પ્રેક્ષાથી વિભૂષિત છે:

"પનિહારીઓએ પણ સરિતમાં પાય ભીંજવી
નિહાળ્યો પશ્ચિમે અવર જન કો કુંભ ભરતો.
મહાબ્ધિ—ઓવારે કનકજળમાં શાંત નયને."

—એક બાજુ પનિહારીઓ સાંઝે નદીમાં પાણી ભરવા જાય ને પોતાનો કુંભ—ઘડો—પાણીમાં ઉતારે, ને બીજી બાજુ પશ્ચિમમાં મહાસમુદ્રના ઓવારા પરથી ત્યાંના સુવર્ણમય પાણીમાં (સંધ્યાની છાયાથી પાણીનો રંગ સુવર્ણમય થયો હતો તેમાં) કોઇ બીજો શાંત નયને પોતાનો કુંભ (સૂર્ય) પાણી ભરવા ઉતારે: સંધ્યાની છાયા પૃથ્વી પર પડી નદીને ને પનિહારીઓને સાંધ્ય રંગમાં ઝબકોળે, અને નદીમાં કુંભ ઉતારી પાણી ભરતી પનિહારીઓની છાયા વિરાટરૂપ બનીને આકાશમાં જાણે કોઇ વિરાટ આત્મા બની પોતાનો કુંભ મહાસમુદ્રમાં—અનંતત્વના સાગરમાં—ઉતારે, એ સૂર્યાસ્ત વેળાનું કેવું સચોટ ચિત્ર કવિએ ત્રણજ પંક્તિમાં ઉતાર્યું છે! આવી

કવિત્વકલાને ધન્યજ છે! "ચાલી જતી સંધ્યાને" એક સુંદર સોનેટ છે. બીજના ચંદ્રની રેખાની ઉત્પ્રેક્ષા પગની નખલી માટે ઘણીજ સુંદર છે, અને એ આખાય સોનેટનો ભાવ—જાણે સંધ્યા જતાં કવિ પોતાની બધી કવિતાનું એ પ્રેરણામૂળજ ચાલી જતાં પાંગળો થઇ જશે—તથા એનો આખો ઉઠાવ, એની વેધક શબ્દોમાં કરેલી કરુણ વિનવણી, બધું જ સુંદર ને પ્રશંસાપાત્ર છે. છેલ્લું "વદાય"નું સોનેટ પણ કવિતા-કન્યાઓને સાસરે વળાવતી વેળાના હર્ષશોકમિશ્રિત ભાવોથી કેવળ શુદ્ધ રચનાકળાથી ઠીક દીપી રહે છે, અને એની છેલ્લી પંક્તિમાં એમની આ કવિતાઓને જેમ વદાય આપી છે, તેમ આપણે પ્રત્યેક વાચક પણ ચાહીશું કે એમની કવિતાએ

"ભર્યું મારું તેવું ઉરસદન સૌનું જઇ ભરો!"

રચનાવિધાનમાં શ્રી. કોલકની કળા સિદ્ધિ મેળવતી જાય છે, તેનું એકજ સચોટ દૃષ્ટાંત અહીં આપવું અયોગ્ય નહીં લાગે. આજકાલની કવિતામાં વ્યર્થ પાદપૂરક "જ" ઘડી ઘડી દેખાય છે, તેવા મિથ્યા અર્થહીન અક્ષરો કે શબ્દો શ્રી. કોલકના આ સંગ્રહમાંથી જવલ્લેજ મળી શકશે. વળી ગ્રામ્ય અને અપરિચિત પ્રાંતિક શબ્દો, શબ્દોના અંગની તોડફોડ, ખોટી સંધિઓ, વ્યાકરણભંગ, એવા એવા આજકાલ વિદ્વાન ગણાતા કવિલેખકની કવિતાઓમાં પણ દેખા દેતા દોષોનાં દર્શન મળવાં પણ અહીં દુર્લભ થશે. આ સિધ્ધિ શ્રી. કોલકે આ વર્ષેકના ગાળામાં મારા માર્ગદર્શનથી મેળવી લીધી છે, એ કાંઇ સહજ વાત નહોતી. જીવન સાથેજ જન્મેલી પ્રેરણા વિના તો ખરા કવિ થવાતું જ નથી, તોપણ કવિતાના દેહની સિદ્ધિ મેળવવા માટે, ખાણમાંથી કાઢેલા ખરા હીરાનું પૂર્ણ નૂર ને તેની પૂરી કિંમત અંકાવવા જેમ કુશળ કારીગીરીથી પાસા પાડવાની જરૂર છે, તેમ સત્ય માર્ગદર્શનથી અભ્યાસ કરવાની અને કવિતાનાં તમામ અંગોની સપ્રમાણતા ને શુદ્ધિ જાળવવાની અગત્યતા છે. એ વિના ગમે તેવા સારા કવિનું કવિત્વ બારેવાટ જાય છે, અને તેની ઘટતી જોઇતી કદર આવા અણઘડપણાને લીધે થઇ શકતી નથી.

આ લેખમાં શ્રી. કોલકની કાવ્યશક્તિની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, તેથી એમ સમજવાનું નથી કે એમનાં કાવ્યોમાં દોષ છેજ નહીં. દોષ શોધવાજ જાય તેને તે કહી કહીં મળીજ આવે છે. શ્રી. કોલકે હજી પોતાની પચ્ચીશી પૂરી કીધી નથી, એમના પ્રતિકૂલ સંજોગોએ એમને ઊંચી યુનિવર્સીટીની કેળવણીથી બાકાત રાખ્યા છે, દુનિયાના ઉચ્ચ કાવ્ય ગ્રંથોનો તથા કાવ્ય શાસ્ત્રનો કે તેના અનુષંગિક શાસ્ત્રોનો એમનો અભ્યાસ હજી પ્રારંભની પાયરી પરજ ચઢેલો છે, ગજવે પણ એ બહુ ગરીબ છે; પણ આ બધી ન્યૂનતામાંથી એમણે જેટલી સિદ્ધિ આપબળે સાધી છે, તેટલી પ્રશંસાને પાત્ર જ છે. અને મારી ખાતરી છે કે આ સુંદર કાવ્યસંગ્રહ માટે સહૃદય વિવેચકો મારા એ મત સાથે મળતા થશે. વખત જતાં કળા ને કલ્પના ખીલશે તેમ તેમ કવિતાલેખન પર વધુ સિદ્ધ હથોટી બેસતી જશે.

શ્રી. કોલક બહુ ઉમંગી સાહિત્યકાર છે, અને એક વર્ષથી "માધુરી" નામે ઊંચા સાહિત્યાદર્શ સેવતા ત્રિમાસિકનું તંત્રીપદ તથા તેની માલિકી સાચવે છે. મને આશા છે કે પેટે પાટા બાંધીને કરેલી આ શોખની સાહિત્યસેવાને ગુજરાતની જનતા ઉત્તેજન આપી એમની ખીલતી શકિતનો લાભ આપણા સાહિત્યને આપશે. આ સંગ્રહમાં હું તો એમની કાવ્યશ્રી જોઇને આનંદ પામું છું કે,

"કવિના અંતરમાં મધુરાં સંગીત જાગે સ્વર્ગ–સૂરાં."
અને "કવિના મંગલ પ્રસ્થાને દુનિયા ડોલે રસતાને."
—કવિ અને વસંત.

અંતમાં "સાંધ્યગીત" ને ગુર્જર વાચકોના હસ્તમાં મૂકતી વેળા હું કવિને એજ આશીર્વાદ આપું છું કે "સાગર ઓવારે ગુજરાતે નવનવ કુસુમ સુજેલી" એમની પણ કવિતાકુંજ નવનવીન ફૂલપાનથી સદા ખીલતી રહે, અને ગુર્જર સાહિત્યમાં એમનો ફાળો ઉત્તરોત્તર એવો કિંમતી મળતો રહે, કે એમનીજ એક સુંદર પંક્તિ પ્રમાણે જરા ફેરવીને આપણે સૌ પ્રાર્થીએ :

"થજો જીવન એમનું મધુર કાવ્ય બ્રહ્માંડનું !" અસ્તુ !

દાદર, પારસી કોલોની, મુંબઈ
તા. ૧૩–૧૧–૧૯૩૮ } અરદેશર ફરામજી ખબરદાર

૧

કવિતા અને કુદરત

સાંધ્યગીત

• પાલવડો મારો મેલો, મોહનજી •

(૧)

દરિયાની પાર પણે સંધ્યાના દેશમાં
　　દીઠી ઝરંત તારી પ્રભા અમી.
સારી ક્ષિતિજ તારા તેજોજ્જ્વલ રંગમાં
　　સોહે છે પ્રભુ! તારે ચરણે નમી:
　　દીઠી અનુપ એવી સંધ્યા ઘડી!

મારા વતનના ભૂલી પ્રાસાદને
　　દીઠી તૂટેલ તારી કુટિર પણે;
કનકની કોરવાળી રૂપેરી વાદળી
　　તારે તે દ્વારે ઝૂલે મંગલ ક્ષણે:
　　દીઠી અનુપ એવી સંધ્યા ઘડી!

મારી ગુજરાત ત્યાં રે હશે શું રાજતી?
કયાંથી એ ગુર્જરીનાં ગીતો સુણું?
સાગરની પાર પેલે મુજને આકર્ષતું
હશે શું મારું પૂર્વ વતન જૂનું?
દીઠી અનુપ એવી સંધ્યા ઘડી!

(૨)

સાગરથી દૂર દૂર ક્ષિતિજની ભોમ પર
સંધ્યાનાં રંગભીનાં પગલાં પડ્યાં;
આકાશી ગઢ ચઢી આવી દેવબાલિકા,
પૂરવથી આજ તેને સ્વપ્નાં જડ્યાં.

પૃથ્વીપથિક એક ચાલ્યો લઇ નાવડી,
જોજન કૈં સાગરનાં ઊતરી જતો—
પૃથ્વીને પાર ઊભી સંધ્યાના પાયમાં
અન્તરનાં ગાન ધરવા ઉત્સુક થતો.

દુનિયાથી દૂર અને માનવથી પર તેને
કંઇયે પથિક, તારી શી છે પડી?
અન્તરનાં ગાન તારાં તેને શું રોકશે,
એને શું થોભવાની મળશે ઘડી?

(૩)

સંધ્યાને ટાણે અહીં આવી તું, મોરલા,
ઝીણાં બુલંદ ગાન ગાઇ જજે!
પીંછાંના ચાંદ વેરી સરતી રજનીના
અંતરમાં તેજ તારાં છાઇ જજે!

ગાશે કંઇ ગાન કવિ હૈયાની હૂંફનાં,
તેનો એકાદ સૂર ઉઠાવી જજે!

પર્વતની પોળ મૂકી સાગરસીમ ઊતરી
ક્ષિતિજના દેશમાં જગાવી જજે!

મીઠા મયૂર મારા જીવનની કુંજના!
તારું યે ઉર કંઇ ખોલી જજે!

મારા જીવનકેરી રંગભરી સાંજના
મોંઘા મયૂર! કંઇ બોલી જજે!

નવુંજ ગીત ગાને, કવિ!

• રાતું રાતું ગુલાબનું ફૂલ, ગુલાબમાં મ્હેકે છે •

તારી વાડીમાં મોરલો નાચે, નચવતો ગાને કવિ!
તેનાં પીંછાં ખરે કો ભવઆંચે, અમૃત તુજ પાને કવિ!

લીલી ભૂમિ પે આભ મીટ માંડે, ખીલીને કંઇ ગાને કવિ!
પૂઠે પગલાં ત્યાં રાત પેલી પાડે, પડે ન શું તે કાને કવિ?

બેઠાં આંબાડાળે કૈં દેવપંખી, હવે તો તુંયે ગાને કવિ!
તારા અંતરનું ગાન રહે ઝંખી, ટહૂકવા તે જાને કવિ!

પેલું પૂરવમાં મેઘધનુ તાણ્યું, તું ભેદી તેને ગાને કવિ!
કોણે તારું નિશાન નથી જાણ્યું? તું રંગવેધી થાને કવિ!

તારી વેદનાનાં આંસુ સૂકાવા તું એમ દેતો શાને કવિ?
એનાં મોતી કરી દે મઢાવા સુવર્ણમય ગાને કવિ!

તારા અંતરમાં સૂર નવા જાગે, જગાવ નવી તાને કવિ!
હવે ગાયું ન ગાતો જૂના રાગે, નવુંજ ગીત ગાને કવિ!

કલ્પનાની પાંખ પર

• કુંજલડી રે સંદેશો અમારો •

કલ્પનાની પાંખ પર ઊડવું આકાશમાં
જાવું મારે કિયે ધામે જી રે?
સન્ધ્યાની વાદળીની સુંવાળી ગોદમાં
અંગે ન રંગ કંઇ જામે જી રે!

હૈયું તો વ્યોમના તારકોદ્યાનમાં
કલિકા કો ચૂંટવા ન માગે જી રે!
ચાંદાના હોડલામાં બેસી વિહારવા
આભનાં નીર આછાં લાગે જી રે!

ઉષાની ચુંદડીએ લ્હેરાતો ઊડવા
ઝૂલા ખાતાં ફેર આવે જી રે!
સ્વાતિની સેજમાં ને દિશાના દ્વારમાં
મારે એકાંત નહિ ફાવે જી રે!

વ્હાલપની વાટિકામાં ઘૂમવાને માગું, પણ
ખરતાં ફૂલો ક્યાં યાચું જી રે?
આવું, હો નાથ! તારે હૈયે હું ઊડતો,
કિન્તુ એ માને કોણ સાચું જી રે?

બ્રહ્માંડનું કાવ્ય

• પૃથ્વી •

કરું કવન જો, ગુંથી ગગનગામિની કલ્પના,
સુમંજુલ પદાવલી લલિત ભાવ તેમાં વણી,
થશે હ્રુદયતૃપ્તિ તે સતત ગુંજતાં સ્વલ્પ ના,
ખરે સુકવિતા મઢી કનકમાંય હીરાકણી.

સુકાવ્ય રસધૂનમાં હ્રુદય વેદના ને વ્યથા
કરીશ લય, છેકતો કથન શબ્દકૌભાંડનું ;
ખરી કવનમોજ માણીશ ઉરે, પછી અન્યથા
થશે જીવન મારું કે મધુર કાવ્ય બ્રહ્માંડનું !

અમારાં કાવ્યો

• ખંડ શિખરિણી •

અમારાં કાવ્યોનાં
બજારે કે વાટે કદિ ન કંઇ મૂલ્યાંકન થશે,
કિંવા જોઇને કો સ્વરૂપ મુખપૃષ્ઠેથી કળશે
કદી ના કર્ત્તાના ઉરઉમળકા, ઊર્મિ, સ્ફુરણાં
કશુંયે, જ્ઞાનીઓ નિજ ભુવનપ્રાસાદ ત્યજીને
અમારાં કાવ્યોનાં નહિજ કરશો દર્શન કદિ!

અહો કેવાં કાવ્યો?
કવિ કેવા એના કશી મુંઝવણે ચિત્ત ગુંચવી
ન પંક્તિની હારે નિમિષ કરશો ડોકિયું તમે!
તમારા સટ્ટાના કદિ ન મળશે આંકફરકો—
ન વેપારી ભાવો—ન જ શુકન વા મંગળ પળો
કરી લેવા સોદા ઉઘડતી બજારે ગણી નફા.

અમારાં કાવ્યોમાં
તમારાં સ્વપ્નોનાં સતત ન મળે ચિત્ર સમર્યાં,
હવાઈ મ્હેલોના પણ કિસબના કો ન નમુના;
કદી કો આસમાની અગર સુલતાની નિરખતાં
ચુંથી દેશો એને નહિ, તદપિ ક્હેજો સહુ ભલે,
"બિચારા બીજું શું જગતમહિં જાણી પણ શકે!"

અમારાં કાવ્યોમાં
પ્રવાસી થાકેલાં નીતરતી પીશે નિર્મલ સુધા
જગે કંટાળેલાં ઘડીક ગ્રહશે શાંતિ મધુરી:
પ્રચંડી ઘાવોથી પીડિત જન આશ્વાસન ગ્રહી
થીજાવી દેશે ત્યાં કરુણ દૃગની અશ્રુસરિતા:
તમારાં કિન્તુ એ મન કદિ ન રીઝાવી શકશે.

અમારાં કાવ્યોમાં
સમી સાયંકાળે મનભર નભોહાસ્ય ઝળકી
રહેશે, હૈયાના રજનિપડને દીપ્ત કરીને,
અમારાં દર્દોનાં કરુણ સહુ ગીતો પલટીને
પરીઓને કંઠે અવર ભુવને, ઊર્ધ્વ ચઢતાં
થશે મીઠાં ગીતો: પણ સકળ લુખ્ખુંજ તમને!

દિલનાં દર્દ

• અનુષ્ટુપ્ •

કથા આ કારમી ક્‌હેવી કેવી રીતે, કયહીં, કશે ?
હૈયાના મર્મની રાડો માનવી કોણ સૂણશે ?
દર્દી છું; દર્દ તોયે ના દેખાતાં દાનવી દૃગે—
સાજો છું; તોય ના જાણ્યું સુખ આ દેહની રગે:
હવે તો રોવું ને લ્હોવું, ભીંજાવું એજ વૃષ્ટિથી,
પિતાની મ્હેર માનીને જોવું સૌ સમદૃષ્ટિથી.

વીતી છે અર્ધ આ વેળા, શોધતાં જીવનાંગણે,
ઝંખતાં ઝંખતાં શૂન્યે, સુખ થાશે કદી પણે;—
છતાં ના વેદના છૂટી—વધારે વધતી રહી,
શ્રદ્ધાની હૂંફથી ભીની અશ્રુમાં પીગળી વહી.

તોયે ના તાતદીધેલી વેદનાં યે તજે કવિ:
બધાં એ અશ્રુબિન્દુની વહાવી દિવ્ય જાહ્નવી,
ને તેમાંથી જગાવી મેં ગીતઊર્મિ નવે સૂરે,
દિલનાં દર્દ રેલાઈ આવ્યાં કાવ્ય બની ઉરે.
ભલે એ દર્દની ગાથા જીવનાન્ત સુધી કરું,
સંધ્યા જેવી દિનાન્તે એ અનેરા રંગથી ભરું.

કવિ અને વસંત

• મરાઠી સાખી •

કુંજનિકુંજે કોયલ બોલે, ખોલે કંઠ સુરાગે,
મ્હોર મંજરી મ્હેકે મુદભર, ખ્હેકે સભર પરાગે:
કવિના અન્તરમાં મધુરાં
સંગીત જાગે સ્વર્ગ–સૂરાં.

વન ઉપવન ને ઊર્ધ્વ ગગનમાં કરતાં કલરવ પંખી,
સંધ્યાના નભઢોળ્યા રંગે ચાંચ રંગવા ઝંખી,
સાથે કવિને આમંત્રી
જગવી સ્નિગ્ધ ઉરે તંત્રી.

ગગનગામિની દિવ્ય કલ્પના તરલ તરે એ નૂરે,
કવિનાં લોચન ઝળહળ ચગવે વ્યોમપથે ચિર સૂરે:
કવિના મંગલ પ્રસ્થાને
દુનિયા ડોલે રસતાને.

સર્જનહારે સુંદર સરિતા વહવી વ્યોમવિહારે,
મ્હાલે ત્યાં કવિ કીર્ત્તનકારો ફરતા કવિતાક્યારે:
રસઝરતી ગુર્જર કુંજે
કવિઓ ધન્યહૃદય ગુંજે.

સાન્ધ્યસરિતમાં દૈવી દ્યુતિનાં વ્હેણુ વહન્તાં રેલી,
સાગરઓવારે ગુજરાતે નવનવ કુસુમ સૂજેલી

અનુપમ કીધી વનવાડી
કવિકુંજે કવિતા માંડી.

એક વિશ્વના એકજ તારે વસંત ને કવિ ડોલે,
જમ્બુદ્વીપની ઉજ્જ્વલ જ્યોતે ધન્ય ગુર્જરી ખોળે

ઝળકે સંતત કવિ તારા,
વસંતે કીર્ત્તન કરનારા.

વસંતગાન

• પ્રભાતે •

• ઝૂલણા •

આજ ઋતુરાજમાં વિશ્વની વાટિકા
　　મ્હેકતી મ્હોરતી મંજરીને—
વલ્લરી વિટપ પર કુસુમ હસતાં, કળી
　　ફૂટતી નવપ્રભા કો ભરીને.

આજ ઋતુરાજનાં ગીત શું ગાઇ આ
　　વિશ્વલીલા રહી સુભગ સોહી ?
કનકકંકાવટી કમળકર ધારતી
　　ઉતરતી શી ઉષા તેજ મોહી !

કાનને કુંજમાં પક્ષી કિલ્લોલતાં
　　સૂરધારા છૂટી ઊર્મિતાને,
માનવીપિંજરેથી ઊડયું ચિત્ત મુજ
　　વિહરવા વ્યોમમાં મુગ્ધ ગાને.

• મિશ્રોપજાતિ •

અનંતનાં ખેતરને વિલોકી
વહ્યું ઉષાનું ઉર ગાન ઝીલવા ;
મ્હેરામણે પાય સતાલ ઠોકી
ઝીલી રહ્યો ગીત નવીન ખીલવા.

• ઝૂલણા •

ભ્રમર ગુંજે મધુર માધુરીમાં ફસી,
પત્ર પુષ્પો ખીલ્યાં નવલ રસમાં,
ભ્રમર પુષ્પો અને પર્ણનો હર્ષ એ
આજ જાણે વહે મારી નસમાં.

આજ મીઠાં ગગનથી સર્યાં ગીતડાં,
ને વસંતે નવા વાયુ ફૂંક્યાં;
સૂક્ષ્મ ચૈતન્યની આજ લ્હાણી થતી
જ્યાં વસંતે હતા પાય મૂક્યા.

• દ્રુતવિલંબિત •

મઘમઘંત સમીર વહી રહ્યા
કુસુમનાં ઉરને બહલાવવા,
જગતને નવગુંજ કહી રહ્યા
અમર દિવ્ય વસંત વધાવવા.

રાતે

• મંદાક્રાંતા •

ચારે કોરે પવન વહતો લાવતો નૂતન વાત,
ડોલાવંતો લહર લહરે માલતી પારિજાત.
વ્યોમે, ભોમે મૃદુલ મધુરી ચંદ્રની ચારુતા ને
સોહે વિશ્વે વિમલ ઝરણાં નર્તતાં દિવ્ય ગાને.

• ઝૂલણા •

શું ઉષા તેજ આ વેશ લઇ સાંઝનો
સંચરી વ્યોમની વાટિકામાં
દિવ્ય દીપાવલી કોટિ પ્રગટાવતી
આજ શણગારતી રાત શ્યામા?

મધુર વાઇ રહ્યા નૂત્ન નૈર્ઋત્યના
વાયરા દૂરનાં ગાન લાવી;
સૂર સાગરતણા વાયરે વાયરે
કુસુમકલગી બધી ર્‌હે હસાવી.

કવિઆંખે

પૃથ્વીનું હૃદય પ્રતિવર્ષ શું અનુભવે
નવલ લીલા વંસતે ખિલાવી?
માનવીભાગ્ય યૌવનવસંત વિધિએ
જીવનમાં કેમ એકજ લખાવી?

એક સાંજે મદ્રાસમાં અડ્યાર નદી ઉપર

તા. ૧૪-૫-૧૯૩૮

• વસંતતિલકા •

અડ્યાર! સાંધ્યપરિના પટરંગ ઝીલી
તું તો વહે પવનની દિશમાં, લપાતી
ગાતી સુમંજુલ ગીતો પુરપાટ જાતી
આલિંગવા ઉદધિને વિરહાર્ત્ત વ્હીલી.

વૃક્ષો ઊભાં તવ તટે અતિ રમ્ય લીલાં
શીળા સમીર સુસવાટ મહિં ઝુલાતાં;
એ વૃક્ષ વૃક્ષ મુખ પ્રશ્ન પૂછે મુંઝાતાં:—
અડ્યાર! કેમ વહતી તુજ નીર પીળાં?

ના—ના, નથી સરિતના જલરંગ એવા,
એ તો વહે ઉભય નિર્મળ આત્મતીરે
ડોકાવતાં તરુતણા લઇ રંગ નીરે,
લે જીવને જગતના જન રંગ જેવા.

એકત્ર સાંધ્યપટથી તુજ વારિસ્થાને
આ આભ ને અવનિનાં ઉર થાય આજે;
એ સાંધ્ય રંગથી ભરી તુજ થાળ ધાજે
પૂર્વે, અલી! અરઘવા ઉગતી ઉષાને!

સંધ્યા અને ચંદા

• પાલવડો મારો મેલો, મોહનજી •

થોભજે મારી સંધ્યા સાહેલડી!
વાડીમાં આજ ઘૂમી આવું જરી.
ધોળાં ધોળાં પેલાં તગરનાં ફૂલડાં
ચૂંટી, ગૂંથી વેણી લાવું કરી.

તારી જવાની પળે મારે થાય આવવું—
આપણો ભેટો ન થાતો, અલી!
ઝૂરૂં ઝૂરૂં નિત મળવા હું તલસું
આજે અહીં આખરે તું તો મળી.

આવી મિલનપળ ક્યાંથી રે ભાગ્યમાં?
બાઝું સાહેલડી! ડોકે તને:
પ્હેરાવું પુલમાલ કોડે તુજ ડોકમાં
અજબ શી બેલડી ત્રિલોકે બને?

નાની સહિયર બેન! દુનિયાના રંગ લઇ
આવી સુશોભિત વેશે નવે:
જાતી સાસરિયે દૂર દૂર દેશમાં,
આપું ન ભેટ જેવી તેવી હવે.

લાંબે દા'ડે આજ મળી તું બેનડી
આકાશી વાટમાં પ્રેમે ભરી;
વેણી હું બાંધું આજ તારે અંબોડલે,
નવલો એ લ્હાવ પામું કેમે કરી.

વેણીનાં ફુલ ફુલ ગણતી ત્યાં ગાળજે
  સહિયર, સાસરિયે સારા દિનો!
સાસરિયે પ્હોંચે ત્યાં સુધી સંભારજે,
  સૂનો છે ચોક મારો તારા હીણો.

પાછાં ફરીને બેન, રૂડી આ વાટમાં
  આનંદે ભર્યાં અહીં મળશું વળી;
કહેજે તું ત્યારે મને પ્રીતમની વાતડી,
  છાનીમાની વાત કરશું મળી.

રાતરાણી

• મિશ્રોપજાતિ •

તું, રાતરાણી! રહી મ્હેકી મીઠી
સુગન્ધથી ચાર દિશા ભરીને—
તેજે ભરી પૂનમ રાતડીએ
મ્હેંકાવતી તું જગ આ બધીને.
તને ગમી ચાદર શ્યામરંગી
પોઢી જવા, મંગલ મૌન ગીતે
જગાડવા ફોરમ સૂર મીઠા
એકાન્તના નીરવ સુપ્ત ઉરે.

તારા ગીતે મુગ્ધ બની વસુન્ધરા
ઝૂલી રહે, પલ્લવ સૌ ખિલાવી;
એ ગીતસૂરે નિજ ભાન ખોઇ
ચંદા પડી જાય કદાપિ નીંદે,
ના જાણતી કે નિજ અંતરેથી
વેરાઇ જાતી રજ રૌપ્ય પ્રેમની,
ને રાતરાણી ઉર પાસ જામતી
અસંખ્ય રૂપે ઝળકાવી જ્યોતિ!

પ્રિયે! મીઠી મંગલ રાતરાણી!
હું-યે ભૂલ્યો વિશ્વ સમસ્તને આ,
ને માત્ર મારું ઉરગાન ગાતો
રહ્યો ઘુમી દિવ્ય સુગન્ધમાં હું,

અને છુપાં અન્તર કન્દરામાં
રહ્યો ભરી કાવ્ય રસેશ માટે.

તારા સૂરે હું લખું કાવ્ય મારાં,
ને તુંય મારા સૂર કૈંક ઝીલી
બનાવજે કાવ્ય નભે લખીને,
તારી અનેરી મહિં જ્યોતિ પૂરી!

તાજમહાલ અને યમુનાની ગાથા

• મંદાક્રાંતા •

વર્ષોથી હું મુજ ઉર ધરી તાજ! તારી છબીને
જાતી ગાતી મૃદુલ લહરે ઊર્મિછોળે રમીને.
આર્યાવર્તે તવ કરુણ એ પ્રેમભીની કથાને
શોકોદ્‌ગારે વહતી જગવું એક તાને વિધાને.

પોઢે પૃથ્વી સ્વજન રજનીઅંકમાં, ત્યાર મારે
ખોળે તારી મધુર પ્રતિમા ઝીલીને, આભ–આરે
ચંદા જેવી પ્રણયવિરહી ગોરીને તે બતાવું,
'જોને પૃથ્વી પર અહિં બન્યું પ્રેમનું કાવ્ય આવું!

જે ચંદાએ ઘડીક રડતી વેદના કૈં સહીને,
ઘૂમી રહેતી અવનિ પણ ત્યાં અશ્રુભીની થઈને:
છોડી સ્વપ્નાં પ્રણયસુખનાં, આખરે ત્યાંથી ચંદા
ચાલી જાતી જનકગૃહમાં ત્રસ્ત ને તેજમંદા.

પ્રેમે ગૂંથ્યાં ઉર–યુગલનું એક તું અશ્રુબિન્દુ,
હૈયે મારે નિત રજનિએ ઊગતો સૌમ્ય ઇન્દુ!
જાણે એની રજત ગુંથતી સ્નેહની સાંકળીએ
બંધાઈને હૃદય–ધબકા આપણે સાંભળીએ!

યમુના કને તાજમહાલની ગાથા

• મંદાક્રાંતા •

હૈયાભીની પુનિત યમુના! હું ઊભો સાચવીને
આ બે આત્મા, ચિર પ્રણયના આશકો રાજવીને:
તું ગાતી જા! જગવ જગ આ! આપ આમંત્રણો તું!
તીરે તારે દ્વિદલ ઉરના પ્રેમનું તીર્થ સ્હોતું.

આવીને હ્યાં કઈક રસિકો જોઈ રૂહે નિત્ય ન્યારું
આશ્ચર્યે આ જગત ભરતું ભવ્ય સૌંદર્ય મારું:
શું જોશે સૌ? ઉરયુગલ કે સૌમ્ય શોભાજ મારી,
કે આ બેની ચિરપ્રણયની એકતા દિવ્ય ધારી?

કિન્તુ ક્યાં એ જન નિરખશે પ્રેમગાથા જીવન્ત?
મારે તારે કંઇ વરસનો જોગ એ ભાગ્યવન્ત!
હું ને તું બે નિત મલપિયે તીર્થકાંઠે વસીને
હૈયે-ખોળે નિજ હુલવતાં સૂર્યચંદા હસીને.

ના, ના. હું તો પ્રણય-સ્મરણું: હું ઊભો આજ તારો
આભે જોતો ધરણિજડિયો પ્રેમજાયો મિનારો!
હું તો તારી પ્રણયપુનિતા લ્હેરમાં નિત્ય ઝૂલું,
તારું મીઠું સ્તવન હૃદયે ગૂંથતો કેમ ભૂલું?

અજીત નાંગા પર જીત

• મિશ્રોપજાતિ •

નાંગા! કરી દર્શન દિવ્ય તારું
આનંદ પામું નવલો હું આજે:
કીધાં હતાં દર્શન કૈંક અદ્રિનાં
સન્ધ્યા સમે સૌમ્ય નભે લસંતાં;
લાગ્યો હતો થાક મને ઘણો યે 5
ચઢી જતાં ડુંગર એ બધા પે:
નાંગા! તને એ સહુ બાળ જેવા!

કિન્તુ ન આજે જરી થાક લાગતો,
નિદાન કે હું જરી યે ચઢ્યો નથી;
નાંગા! અરે ના ચઢવા મથ્યો હું, ૧૦
ના દૃષ્ટિ મારી કંઇ ટૂંકી લાગતી:
હું તો નિહાળી શકું છેક તારાં
સુવર્ણરંગી નભચુંબી શૃંગો—
ઓ ભવ્ય નાંગા! અતિ ઊર્ધ્વ તું છતાં.

વાંચ્યાં ઘણાંયે ઇતિહાસપાને ૧૫
કૈં વર્ણનો ગૌરવવન્ત તારાં;
આજે પરન્તુ અહિં એક દેખું—
પેખું મહા ગૌરવવન્ત એવું
ઓજસ્વી આ મંગલરૂપ તારું,
ને તું ઊભો માનવીને નિમંત્રતો ૨૦

આ શૃંગ તારે—તવ દિવ્ય શોભા
ને સાન્ધ્યરંગી શણગાર તારા
કાવ્યે ભર્યા દાખવવા મનુષ્યને.
ઘૂમી અહીં કો કવિએ પ્રભાતે,

કે સાન્ધ્યકાળે ક્ષણવાર બેસી ૨૫
ગાયાં હશે કીર્ત્તન ભક્તિભાવે
તારાં, કરી દર્શન ભવ્ય એવાં.
સૂણી હશે જીવનની ઘણાંએ
વીતી ગઈ કૈંક કરુણ કહાણી

તારી, પ્રતિઘોષિત કન્દરામાં, ૩૦
ને ફેરવી અંતર ભાગ્યપાનાં
રોયાં હશે એ ઘડી બેસીને ત્યાં:
એ સર્વ કેરો, ગિરિરાજ નાંગા!
અદ્યાપિ છે તું સ્થિર એક સાક્ષી!

હું તો સ્મરું માત્ર ન ભૂતકાળને, ૩૫
નાંગા! અરે, સ્વપ્નપ્રદેશમાં હું
દોડું, ચઢી ટોચ મહોર્ધ્વ તારી,
લેવા વીણી સ્વર્ગખરેલ કલ્પના
ને ઝંખું તેમાં સુખ સર્વ કાલનું.

એ દિવ્ય સ્વપ્નમાં તુજ ટોચ ચૂંટી ૪૦
ત્યાં ભીંજવું લોચન ભાવપૂરે,
ને ગોઠવી સુંદર કાવ્યથાળે
તે સર્વ તારે ચરણે ધરું હું,
[illegible]

હું શેં મથું સાહસ આજ ખેડવા, ૪૫
ચઢી જવા આ બસ ઢાળ તારો?
શાને ન કલ્પું ગિરિભોમ તારી
પેલી ભણી દિવ્ય પ્રદેશ જેવી
ઝૂલાવતી કૈંક હશે બગીચા,
ગુંજી રહી મંગલ ગીત સૂરે? ૫૦

તારે નથી કૈં ચઢવાજ દેવું—
નથીજ મારે ચઢવું જરાયે:
મારે અહીં આ મુજ કલ્પનાની
કેડી ચઢી ટોચ અજીત તારી
જીતી જવી કાવ્ય કલેવરે, પછી ૫૫
તું શોભશે ત્યાં નવલોજ, નાંગા!

હું તો જીત્યો, ઓ ગિરિરાજ! જોને—
હાર્યો તું શું? ના નથી તુંય હાર્યો:
તું યે જીત્યો કે કવિને ચગાવ્યો
જીતાવીને શૃંગ અજીત તારું! ૬૦

૨

શબ્દભક્તિ

અર્પણ

• પૃથ્વી •

પ્રદીપ્ત દ્યુતિસ્રોતથી પ્રગટી, ગાંધીબાપુ! તમે
જગાવી ઉરઉરમાં ધગશ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની,
પડ્યા રણપથે; ત્રિરંગી ધ્વજ મુક્તિસંગ્રામનો
સગર્વ ફરકંત રાખી, ચિર મુક્તિને પામવા.

પિતા! યુગકંલક હિંદુધરમે સમૂળું તમે
ફિટાડયું પ્રીતિભક્તિથી દલિત ભેદને ટાળતાં.

પ્રબુદ્ધ તમ આત્મનાં તપ ચિરંજીવી દીપશે
મનુષ્ય-ઇતિહાસમાં—યુગ પ્રવર્તી રે'શે નવો.
કથા તમ અનંતકાળ કથતો સુણાશે, અને
સમૌન તમને સ્મરી નમન કોટિ દેશે ધરા!
પિતા! હું ય નમું અહીં સ્મરણદીપના ઓજસે
ધરી હૃદયમર્મથી તમ પદે કળી કાવ્યની.

દિવ્ય વૃક્ષ

• લાવણી •

બીજ પડેલું નંદનવનનું ધરતી પર શુભ વેળે,
જગતજન! કોઇ હવે ન ઉખેળે*!

બીજ ઉગ્યું ને ફાલી ફૂલ્યું, શીતળ છાંય પ્રસારી,
મ્હેક મ્હેક કીધી દશદિશામાં મકરન્દે જગ—ક્યારી:
જગતજન! નિરખો આ બલિહારી!

નહીં સીંચ્યું કૈં મેઘવર્ષણે, નહીં ખાતર કંઇ દીધું,
તોય ઊગ્યું એ વિશ્વવાડીમાં, પ્રભુઉરનું જલ પીધું—
સનાતન સ્થાન જગતમાં લીધું.

સત્ય અહિંસા પરમ સ્નેહનાં પુષ્પે એ લ્હેરાતું,
જય ગુજરાતે ધર્મધામશું ઊભું સૌમ્ય સુહાતું,
પવનમાં ચાર દિશે ઝૂલાતું.

એ છાયામાં વહે ભગવતી પ્રેમપુણ્યના તટમાં,
વહી અહીંથી ખીલવશે એ જનઉર પૃથ્વીપટમાં,
સ્થાપશે શાંતિ પરમ સહુ ઘટમાં.

વૃક્ષ ઊગ્યું એ નંદનવનનું ધરતી પર શુભ વેળે;
પલ્લવ એના માનવઉરમાં ઊગતાં નવરસ રેલે:
ધન્ય કો એનો મર્મ ઉકેલે!

---

*વાવેલું પાછું ઉખેડી કાઢે.

ભારતીનાં લગ્ન

ઘેલા કૃષ્ણે ભારતભૂમિમાં ગોપલીલા જગાડી
બંસી સૂરે ઉરઉરતણી પ્રેમતન્ત્રી વગાડી;
આર્યાવર્તે નગરી મથુરા કીર્તિશાળી બનાવી
ગાઈ ગીતા જનહૃદયમાં સત્યલીલા બતાવી.

રામે આવી નૃપતિઉરની વેદનાની કથાનાં
આંસુ ભીનાં કંઈક ટપકી ત્યાં લખ્યાં ભાગ્યપાનાં;
સીતાદેવી કરુણ પ્રતિમા રામની પ્રેમરાણી,
જીવી ધૈર્યે અમર સતી એ લોકકલ્યાણ માની.

સંસ્કારોની વિમલ સરિતા બુદ્ધદેવે વહાવી,
પ્રાણી પંખી સકળ જીવને બંધુગ્રંથિ ગુંથાવી;
સારી સૃષ્ટિ પરમ મથને દિવ્ય આનંદ મંત્રે
ગુંજી દીધી યુગબળ બની, વિશ્વના પ્રેમતંત્રે.

માડી મીઠી ભરતભૂમિ! આ ઝૂલણાં વ્યોમ ખોળે,
ઝૂલે દેવો કિરણ કિરણે વિશ્વઆરે ભૂગોળે.

આપી તારા યુગ-ઉદયનો રમ્ય ચારુ પ્રકાશ,
ચેતાવી દે અમ હૃદયમાં ઉચ્ચ સેવાની આશ!

માનાં દર્શન

• લાવણી •

ઉત્તર સીમે ઉમાશિખર છે જેણે હંફાવ્યાં જનજોમ,
દક્ષિણ પાદર પાવન તારી કન્યાકુમારીની છે ભોમ!
કહે, કહે, મા! કોણે તારાં
ક્યાં દર્શનો ગોઝારાં?

તવ કુખથી જન્મ્યા પેગંબર, કૃષ્ણ, તથાગત ને મહાવીર,
ભૂતકાળના ચિર. અવશેષો કંઈ કંઈ કવિદ્રષ્ટાઓ ધીર:
એવાં એ દર્શન તુજ ન્યારાં
જગમાં કોને મળનારાં?

કાવ્ય કળા ને સંસ્કૃતિની છે આજે યે ઝગતી તુજ જ્યોત,
જગને ખંડેખંડ પડે છે એ તારો ઝળહળ ઉદ્યોત:
મા! દિવ્યોજ્જ્વલ લોચન તારાં
કદિયે ઝાંખાં પડનારાં?

માર સહીને મુક્તિ ચહે, મા! એવાં ક્યાં બીજાં સંતાન!
જગકલ્યાણક એ નવવિધિએ આજ લડે તવ વૃદ્ધયુવાન!
દેશ, કહે મા! ક્યાં છે એવો,
વિશ્વ કુટુંબ ગણે તેવો?

વ્યોમવિહારી વાદળ જેનાં હિમાલયે રમી ગાળે કાળ,
જ્યાં કો જઈ ન શક્યા, તે શિખરો પીગળી કરતાં દેશ રસાળ:
ક્યાં એવી સેવા કરનારાં,
મા! તુજ વટ રાખણહારાં?

ધન્ય માતને! ધન્ય પુત્રને! ધન્ય ધન્ય હિંદી અવતાર!
પાપી પણ મા! તુજ ભોમે રહી જોશે તુજમાં પ્રભુ સાકાર!
કહે, કહે મા! કોણે તારાં
કહ્યાં દર્શનો ગોઝારાં?

৩

আত্মগীতা

અટકેલા ગાડાના બળદને

• લાવણી •

ચાલને, બાપલા! છેલ્લી વેળા, કરને તારું જોર!
બાપુ ઓ, કરને તારું જોર!

પશ્ચમ ઘાટે સૂરજ ઉતર્યો, રાત થશે ઘનઘોર!
મારગ સૂનો થાય, સીમથી ગામ વળે સહુ ઢોર:
બાપલા, છોડી મૂક્યા છે દોર:
હવે તું કરી લે છેલ્લું જોર!

વાટે જતો કોઇ નહીં દીસે, ચાર સીમે સૂનકાર!
માલભર્યું ગાડું અટક્યું આ, કોનો સાથ થનાર?
બાપલા, જવા ન દેતો વેળ,
બાકીની મંજલ તો છે સ્હેલ.

પાછળ લાંબી વાટ વટાવી, વેઠ્યા ધીકતા ઘામ;
આવી હવે તો ગામતળેની, જોને ભાવતી ભોમ!
ઘડીભર ભલે ખાઇ લે શ્વાસ,
એમ શું પામ્યો આજે ત્રાસ?

મારતાં તુંને, બાપલા! મારે અન્તર વેદના થાય:
દુખ તારાં નહિ સહેવાતાં આ વનકાળજ વીંધાય:
આપણા એવા તે શા જોગ?
બાપુ! એ સર્વ કરમના ભોગ!

કમળભર્યું આ પેલું સામે છલકે ગામતળાવ:
તેને ઓવારે પાણી પી ભૂલજે દુખતા ઘાવ!
સીમાડે ભાળ જતાં સહુ ઢોર,
પંખીડાં ઊડતાં ચારે કોર!

એક દિશાનો મારગ આજે આપણ બેને માટ,
ખભાં લગાવી જોર કરી તું પાડને ગાડું વાટ!
કરી લે આખરનાજ પ્રયાસ,
રહી છે તારે બળ સહુ આશ!

તારે પગલે ખુટશે રસ્તો, જઇશું ગાતા ઘેર;
નહિતર રાત બધી વેરાને રહેશે ભય ચોમેર!
બાપુ ઓ! ઊભો શું નાચાર?
ખેંચ રે ખેંચ ફરી એક વાર!

રસ્તા વચ્ચે પડી શું જોવું આખી રાત ખગોલ?
પાળ્યાપોષ્યા આતમ તુંને કહેવા શા હીનબોલ?
નથી કૈં જાગવાનો ભગવાન:
બાપલા! ભૂખે જશે બે પ્રાણ.

તીડ

• લાવણી •

સાંજને ટાણે ગોરજ ઊડી ગ્રીસમના મારગ છાય,
વ્યોમપટે મુદ રંગ છવાણા રજગોટે ઢંકાય:
ઝમકતા તારા રમશે ક્યાંય?

ભાણુ નમ્યો ને ખેતર છોડી ખેડુત ચાલ્યા ઘેર,
નિર્જન ચારે સીમ પડી ને પક્ષી ચરે ચોમેર,
પ્રભુ ત્યહીં છાયો કારમો કહેર!

ઉત્તર દિશની છતમાં પાટી બાકોરું, ત્યજી વ્યોમ,
તારાના ધણશું તીડટોળું આવ્યું અહિં દીન ભોમ!
રહ્યા ત્યાં જોઇ નભે શુભ સોમ!

નિરખી તીડનું ટોળું ભયદા, ઊલટયું આખું ગામ;
માતા, બાળક દીકરી ને વહુ, વૃદ્ધ જુવાન તમામ,
પડ્યાં ઉતરી તરતજ તે ઠામ.

લીધાં થાળી ડબ્બા વેલણ, આવી ગયું જે હાથ;
શંખ ઘંટ લઇને મંદિરના પળ્યા પૂજારી સાથ,
શત્રુ કે મિત્ર બધા સંગાથ.

ભીષણ ઘોર પ્રચંડ નિનાદે ગાજી ઊઠી સીમ ચાર;
વાડી ખેતર થથરી ઊઠ્યાં ઘોર સુણી ધમકાર:
તોય ત્યાં તીડ ડગ્યાં ન લગાર.

ઊભા પાકે લોક ઘુમે ને કરે અનેક પ્રયાસ;
ક્ષિતિજપૂગ્યો વિસ્તાર ઘુમે ક્યાં?–છુટી ગઇ સહુ આશ:
અરે રે થયું ક્ષણોમાં નાશ!

ઊડી ગયાં તીડ એકજ સાથે, ખુટી જતાં સહુ પાક,
ગામજનોને આપી વિસામો ઉતારવાને થાક:
થયા ખેડુતના પ્રાણ હલાક.

હાડપિંજરશાં ઊભાં ઠુંઠાં, ખરી ગયું સહુ ધાન;
પાળે પાળે ખેડુત ઊભા જોતા વન વેરાન,
બબડતા, 'રંક નસીબ કિસાન!'

આછા અન્ધારામાં ધીમે સીમ બધી છૂપાય:
ખેડુત કેરે અન્તર ઊંડે ભયવીચિ ધુધવાય:
કારમી હાય બધે સુણાય.

જગને ચારે ખૂણે ઊભો ભોળો ભટ ભગવાન:
દીન કલેજાં કકળે તેમાં કોના કથળે પ્રાણ?
ગરીબના શ્રમની કોને લ્હાણ?

ઢેડનું ગીત

• લાવણી •

ગામને છેડે ગામ અમારું, ઢેડવાડ પ્રખ્યાત;
છાણ બરુના છાપરાં ઊભાં, રાંકની તોય મિરાત:
અમારી દેખજો રે મહોલાત!
અમે તો પામર માનવી જાત!

સરકારી છે એકજ કૂવો, પણ આખરમાં તાણ:
કાદવ કીચડ ઘૂંટણપૂર ને વરસાદે રસઘાણ:
અમારાં જોજો ખાટ ને પાટ,
અમે તો જીવીએ બારેવાટ!

બામણવાડને ઊકરડેથી વીણવા રોટલા ભાત,
ઘેર આવીને એકજ ટાણે ખાવું દિન કે રાત!
અમારે ઘેર તો લછમી લ્હેર,
અમોને અન્નની સાથે વેર!

સાવરણી ને સૂપડાં ગૂંથતાં તૂટે હાથનાં ચામ:
અચ્છેર ભાતને સાટે કરવું પેટનું રે લીલામ!
અમારો દેહ છતાં નહિ દેહ,
અમે તો જીવતા બળિયે ચેહ!

કોઇ વરણિયો[1] જાય અડી તો બાપલા! પડતો માર!
અડનારો પોતેજ હોય પણ અમ અપરાધ અપાર!

---

૧ સવર્ણ; ચાર વર્ણમાંનો કોઈ ઇસમ

અછુતને જીવવાં શાં કંગાલ?
કહોને, પ્રભુનાં મોટાં બાલ!

નોકરી કરવા જાય જુવાનો મુંબઇ શહેરે આજ,
કૈંક બચાવે દીકરા ત્યારે ભરીએ તેમાં વ્યાજ:
અમારાં જુગજુગજૂનાં દેણ,
ખુટે નહિ ભરતાં તે દિનરેણ.

મંદિર દહેરાં નથી અમારાં, તોય અમારો રામ
છાપરે છાપરે અન્તર ઊંડે કરતો તેનો ઠામ!
અમારે બોલવું રામનું નામ:
ખરુંને? દર્શનનું શું કામ?

કપડાં ફાટયે થીંગડાં મૂકીએ, ઢાંકિયે દુબળાં ડિલ:
ડિલનાં ચામડાં જાય તૂટી તો મોત કરે છે ઢીલ!
અમોને માનવભવનાં પાપ
કહાં તક વેઠાવો, માબાપ?

જન્માષ્ટમી

• લાવણી • *

દિન આઠમનો આજ ઘરેઘર કીર્ત્તનથી ઉજવાય,
મંદિરમાં બંધાય હીંડોળા, ધૂનથી ગગન ભરાય:
ધર્મી જનો ઉભરાયા રે!
મંદિરને દિશ ધાયા રે!

ફુલથી ગૂંથ્યા હીંડોળામાં માણેકનો ઝળકાટ,
દર્શન માટે લોક ધસંતાં થાય બધે ઘોંઘાટ:
પ્રભુને નીંદર નાવી રે!
ધનની ઢગલી આવી રે!

સોનાના ઘુઘરા મૂકાયા પ્રભુના ચરણો પાસ;
ઘુઘરા લઇ પૂજારી સાંતે છાબડીમાં સોલ્લાસ:
રોયા ઘુઘરા ગરવા રે!
પ્રભુની ન કોઇને પરવા રે!

મધરાતે તો નવા જનમનો ગામમાં થાય હોકાર:
ગામને છેડે ઢુબળવાડમાં થાય નવો અવતાર—
હસતો સોમલાઘેરે રે
કરહણુ નવમો લ્હેરે રે!

---

* "શેઠ સામળશા સાધુને સેવે, વાણિયો પાળે વ્રત," એ રતનદાસના "ચેલૈયાનું ચારિત્ર" વાળો ઢાળ.

દૂધળા જોરથી થાળી વગાડે, મંગલ ગીત ગવાય;
સોબતી સાથે દોરડું બાંધી હીંચકો હીંચવે ત્યાંય:

જુઓ કૃષ્ણ આવ્યો રે!

ઘરઘર આઠમ જાગ્યો રે!

૪

જીવનરંગ

પ્રથમ પુત્ર પર લખેલી લીટીઓ

• શિખરિણી •

પ્રવાસી ઊતારૂ! અમ સદન સોહાવ, પગલી
કુંણી તારી પાડી જનકજનનીના હૃદયમાં;
અદીઠું દીઠું તે સ્મિત કરી અદીઠા વતનનું,
જગાવી દે વ્હાલા! અમ ઉરઉરે ગીત નવલું.
અહીં કાવ્યોદ્યાને, પથિક શિશુ! તું સ્નિગ્ધ વદને
પ્રવેશ્યો, રેલાવી ત્રિઉરતટની જાહ્નવીસુધા.

અને હર્ષાનંદે ટમટમ થતો દેવદિશમાં
નિહાળ્યો મેં ઊગ્યો અચલ ધ્રુવતારો અમીભર્યો
પ્રભા રેલાવંતો અમ અતલ વ્યોમે અવનવી.
અમે માણ્યું આજે પરમફળ પામ્યાં પ્રણયનું,
ઉતારી સ્વર્ગેથી કિરણ પ્રભુએ દીધ નવલું!

થયો સાક્ષી તુંયે અમ ઉભયના સંસ્કરણનો,
કવિતાક્યારીમાં મધુર ગીત ગાવા જીવનનાં.
મીઠા ભોળા બાલ્યે રમ રડીહસી તાતકુટિરે
અને વ્હાલા! તુંને હું પણ નચવું ગીતરણકે
અહીં કાવ્યોદ્યાને મુદભર વસંતાનિલ વિષે.

બાબાની પ્રથમ વર્ષગાંઠે

• પૃથ્વી •

શીખ્યો પગલી પાડતાં વળગી તાતની આંગળી;
ખિચાં ચકલી ચોકમાં ચણતી તે નિહાળી થતો
પ્રમગ્ન મનમાં; થયું રુદન કૈંક ઓછું; વળી
મુખે ઉચરવા મથી ગૂઢ અવાજ તું કાઢતો.
ન મોજ સમીસાંજના વિવિધ આર્દ્ર રંગોતણી
શક્યો લગીર મ્હાલી તું, તદપિ જોઇ ચંદા ભણી
અધીર દૃગ રોપી ત્યાં મધુર હાસ્ય તું રેલતો
ધીમે જગતઠાઠમાં: શિશુ! ફર્યો હવે ખેલતો!

• મંદાક્રાંતા •

બાબાગાડી દઇ કહ્યું તને ચાલવા આંગણામાં:
ધીમે ધીમે, વળી પડી જતાં ઊઠીને ત્યાં સુવેળે
બાબાગાડી ફરી પકડીને ચાલની સાધનામાં
શીખી જાવું ત્રણ દિવસમાં ચાલતાં આપમેળે.

• મિશ્રોપજાતિ •

તું ચાલવાનું ન શીખ્યો પૂરું ત્યાં
આ વર્ષ તારું ગયું છે વીતીને:
માતાપિતાએ કંઇ સ્વપ્ન ગૂંથ્યાં,
ને ઊજવી મંગલ આ તિથિને.

• અનુષ્ટુપ્ •

કોણ જાણે હશે શી શી તું જીત્યો વર્ષવાતમાં
અણજિતાયલી જીતો જિંદગીના પ્રભાતમાં!

શૈશવનું સ્મરણ

• મંદાક્રાંતા •

વાંકાંચૂંકાં બટુક પગલાં હું ભરી ઓટલાની
નીચે, છેલ્લી પગથી પર ત્યાં બેસીને જોઇ રહેતો
મારી પાસે થઇ બહુ જતા ગોપબાલો મજેના
સીસોટીએ નદી તરફ સૌ હાંકતા ગાયભેંસો :
થાતાં મોટો હું પણ ઘરની ગાય ને વાછરીશું
ગોવાળોના ધણમહિં જતો ચારવાને પ્રભાતે.

દીઠાં ત્યારે હરિત બીડ ને નિમ્નગા, કુંજ, અદ્રિ,
સૂણી સીમે મુદ રણકતી ઘંટડી ધેનુઓની
ને ઝીણેરી મધુર બજતી ગોપબાલોની બંસી ;
જોયાં ચારુ કદિ ગગનમાં સપ્તરંગી ધનુષ્ય,
ને તે નીચે અવનિઉરના રમ્ય ભાવે ઝૂલંતાં
ભાળ્યાં લીલાં મખમલ સમાં ભાતનાં ખેતરોને.

બીડો વચ્ચે ક્હિંક ઝરણું મન્દ વ્હેતું નિહાળ્યું
ગાતું મીઠાં કુદરત તણાં ગીત ઉલ્લાસ ઘેલું.
વર્ષે વર્ષે વધુ વધુ દીઠા દેશ કૈં પૃથ્વી પાટે :—
કિંતુ હું તે પગથી વિસરી ના ગયો ઓટલાની,
વા તોફાની મુજ શિશુ સખા બાળગોપાળ પેલા
મેદાનોમાં હુતુતુ રમતા, ગામની પૂર્વસીમે.

બાની છબી

• મન્દાક્રાંતા-સ્રગ્ધરા •

ભીંતે બાની છબી લટકતી જોઇને આંસુ આવ્યાં,
ને હું આખો પટ અમિત આ કાળનો ઊતરીને
ભેટયો બાને હૃદયભર આ આત્મનું અર્ધ્ય આપી.
ખેલ્યો, કૂદ્યો, રડી પણ પડયો, ને બચૂડો બનેલો
બેઠો અંકે લલિત ક્ષણ બે એમ હું માતઘેલો.

દીધી બાએ શીખ બહુ મને જીંદગી જીવવાને;
પૂછ્યું મેંયે, 'ફરી નહિજ શું આવશે સાથ મારી,
બા તું?'–ત્યાં એ સ્મિત કરી ધીમું, હસ્ત માથે અડાડી,
બોલી: 'તારે સ્થળ સુખી રહે, ભાઇ! આ સૃષ્ટિ બીજી''—
ને આંખોયે છબી લટકતી ભીંત પે જોઇ ભીંજી.

વર્ષો વીત્યાં જીવન થકી આ બા સરી અન્ય સ્થાને,
કિન્તુ આજે છબી નિરખતાં સ્વપ્નમાં જોઈ બાને,
ને ત્યાં શૃંગો ચઢી જઇ દીઠી દિવ્ય કો સૃષ્ટિ ન્યારી
રોયો છાનું, તદપિ ડરતાં, કો રખે જોય રોતો.
હા, બા! તારું સ્મરણ કરીને રોઇ છાનું રહ્યો હું;
ને ત્યાં લાધ્યું તુજ હૃદયનું ગાન સ્નેહાંજલિએ—
કૈં કૈં જન્માંતરોનાં સ્મરણ-પગથિયે, આત્મની સાંકળીએ.

સૂનો ઝરૂખો

• મિશ્રોપજાતિ •

આજે પડ્યો, બ્હેન! સૂનો ઝરૂખો :
તે ઓળખીતો ન અવાજ આવે.
બારી ઉઘાડી મુજ આજ મૂકી
એકીટશે સામું રહ્યો નિહાળી ;
તથાપિ આવી નહિ આજ તું તો, ૫
પડ્યો ઝરૂખો તુજ કેમ સૂનો,
તેનું હશે કારણ શું ન જાણું.

તારે ગળે મંગલ કંઠી ન્હોતી,
કે કંકણો મંગલ લગ્નગ્રંથિનાં
હતાં નહીં કોમળ હાથ તારે ; ૧૦
માની પછી કેમ શકું કદી, તું
ગઇ હશે પ્રીતમઘેર સાસરે ?

આ બાલ્યના રમ્ય પરોઢથી હું
રહેતો અહીં, ને નિત શેરીમાં આ
હું ખેલતો એકલ ભોમિયો રહી— ૧૫
ચિંતા કરી ના જરી અન્ય કોઇની.
એ બાલ્ય વીત્યું ; શરમાળ આવ્યું
મારે ઉરે યૌવન કો નવેલીશું.
સામેજ તારો વસવાટ થાતાં
વીત્યાં નથી બે વરસો ય પૂરાં— ૨૦

ને મેં તને તે શુભ સાંધ્યકાળે
ઊભી ઝરૂખે નિરખેલ, તેને
વીત્યું નથી વર્ષ હજીય પૂરૂં.

એ આપણે એકલ ને અજાણ્યાં
રહેતાં ઊભાં સંતત સામસામે   ૨૫
બારીઝરૂખે, વળી બેઉ વચ્ચે
થઈ જતી માનવશેરી મોટી!

આજે પડયો બેન! સૂનો ઝરૂખો,
સુણાય તે સાદ ન ઓળખીતો:
શાને હશે? શું પરણી ગઈ કે?   ૩૦
માંદી પડી, વા પરગામ શું ગઈ?
પૂછું હવે કેમ કરી બીજાને
આ ઊતરી માનવશેરી મોટી?

દેખું ઘણાં પક્ષી નભે ઊડી ઊડી
આવી વિરામે ઝરૂખે ઘડી એ,   ૩૫
ને ઊડી તારા ઘરમાં પ્રવેશી
એકાદ કે બે ક્ષણમાં ફરી ઊડી
એ આવતાં બ્હાર, અને કરંતાં
કારુણ્યભીના કલનાદ એમની
વાણી મહીં, દેખી મને ઊભેલો   ૪૦
બારી મહીં ચિંતનમગ્ન આર્ત્ત,
–ને ઊડી જાતાં ગગને ફરી બધાં.

સંધ્યા તણી સુંદરતા ખુલીને
તારે ઘરે ઠેઠ દિવાલ સૂધી

રંગાઇ જાતી ચક્ર જેવી, ત્યારે ૪૫
તે જોઇ ર્‌હેતો અતિ તીવ્ર ધ્યાને.
—ને ઝંખતો, તું હમણાંજ આવશે
સંધ્યા સલૂણી અવલોકવા ઘડી,
અને પ્રતીચી તણી રંગગંગા
દેખી થશે મુગ્ધ વિલુબ્ધ લોચને. ૫૦
કિન્તુ ન આવી—નહિ આવવાની
આજે રહી આશ જરીય એની!
સંધ્યા વીંટાઈ ગઇ, ને રહ્યો આ
અન્ધાર ચારે ગમ શો છવાઈ!

આજે પડ્યો, બેન! સૂનો ઝરૂખો— ૫૫
ને હાય આ અન્તર એક ડૂમો
ઊંડો લઉં, બેન! સમૌન રોઈ
જોઈ રહી માનવશેરી મોટી
બે તીરને દૂર ધરી પડેલી.
હવે કળે કોણ વિષાદ મારો? ૬૦
રે! કોણ ઊંચે મુજ બારી સામે
જોશે જરા આ ઘન અન્ધકારે?
હું તો હવે એકલ ગીત ગાઈ
ર્‌હું સ્મરી, બેન, સૂનો ઝરૂખો—
કલ્યાણકારી ઉરનોજ ડૂમો ૬૫
ભરાઇ ર્‌હે શાશ્વત અન્તરે આ,
ઓ બેન, તારાં સ્મરણો જગાડી!

સ્મરણ

• મંદાક્રાંતા •

છેલ્લું તારું સ્મરણ, ભગિની પૂજ્ય ભાગીરથીશી!
ઝંખું, સંધ્યા ગગન પટ પે મૂર્તિ માંડે મથી શી!
મીઠાં તારાં અધર સ્મિત ને સ્નિગ્ધ ઓજસ્વી નેણાં:
એ સૌ તારાં સ્મરણ સૂચવે આત્મનાં કોક વ્હેણાં!

આ કાવ્યો, આ દિલ કકળતું, આ બધી વેદનાને
ભૂલી, તારાં સ્મરણ કરતો આ નદીતીરસ્થાને
બેઠો છું હું અમર ગીતની ધૂનમાં, બેન! તારાં
ગીતો તેમાં શ્રવણ પડતાં કાળને વીંધનારાં.

જાશે વર્ષો વહી જીવનમાં, પૂર્વ પશ્ચિમ કેરાં
દૃશ્યો કૈં કૈં ફરી ફરી નભે આવશે ત્યાં અનેરાં;
કિન્તુ ક્યાં એ સહુ? ક્યહીં વળી આજની દિવ્ય સંધ્યા,
જેમાં તારી વદનપ્રતિમા જોઇ મેં પુણ્યવંધ્યા?

પાસે મારી, પગ ભીંજવતી આ નદી જાય વ્હેતી,
હૈયે ફૂટે અમર કવિતા ભાવઘેલી હુલેતી:
કો શું જાણે તુજ હૃદયના બોલ દૈવી સરીને
ગુંજે એમાં પળપળ નવી વિશ્વલીલા ભરીને?

ચોપાસેની સીમ સળગતી સાંધ્યની ઝાળ સાથે,
લ્હેરે લ્હેરે તૃણ પવનમાં ઝૂલતાં બીડમાથે;
એ સંધ્યાના કિરણ કિરણે પુણ્યદા મૂર્ત્તિ તારી
જોતો જોતો ભરી સ્મરણમાં જાઉં ત્યાંથી પુજારી.

નિર્માણ ગતિએ

• ખંડ શિખરિણી •

અમે છૂટાં શાને
પડ્યાં તે દી સાંજે? હજુ ન શકતો તેજ સમજી:
સુહાસિની સંધ્યા કુસુમિત કપોલે કિરમજી
સ્મિતોની રેખાએ હતી મલકતી મોદ વરસી;
અમે તે જોતાં'તાં ઉભય અમ અંગાંગ પરસી.

અજાણ્યું આજે યે,
હજીયે શેં પાછાં મળી નવ શક્યાં આ જીવનમાં?
અમારાં હૈયાંમાં ગીત રણકતાં મંજુલ હતાં—
અને એ ગીતોમાં ઉભય હૃદયો સંયુત થતાં
મહાપન્થે ચાલ્યાં સુખરૂપ જતાં'તાં અમનમાં.

પ્રભો! કહેને ત્યારે—
અમારાં હૈયાંનાં મિલન વસમાં શેં થઇ ગયાં?
અમારાં વાદ્યોના મધુર સૂર તે ભિન્ન રતિએ
પડ્યા શાને? ડાહ્યાં જગતજન સર્વે કહી ગયાં—
રહ્યું ચાલી તારું જગત બસ નિર્માણ ગતિએ!

હું એકલો

• મિશ્રોપજાતિ •

હું એકલો, ભાઇ! જઇશ મારે
માર્ગે થઈ, ગુંજનગીતમુગ્ધ :
ના માર્ગઆડે કદિ આવશો તમે
પ્રેમે ભીની 'ના' કહી તેડવાને.

મારે નથી મંદિર ગુંબજોને ૫
જોવા હવે; ના હરિતાર્દ્ર કુંજને,
કે કૈં ઊભા અદ્રિ લીલોતરીના—
ના દેખી એ રાચું કદી હવે હું.

મારે જવું દેશ અનંત એવે
જ્યાં ચાંદની મૌનકવિત્વમીઠી ૧૦
ખીલી રહે, જ્યાં કલબ્રહ્મબંસરી
ગજાવતો શાશ્વત વાય વાયુ,
ને જ્યાં ખીલે સાંધ્યદિનાન્ત કેરી
પૂરેપૂરી રંગછટા ઉઘાડી,
વ્હેતા રસે નિર્મળ નિર્ઝરોની ૧૫
તરંગમાલે સ્મિતરશ્મિ મેલી.

જુદાં પડે છો અહિં ભાઇભાંડુ,
છો પૃથ્વીની સીમ ધુમાય ધૂંધળી,
ભલે નદી નીર ઘડીક સુપ્ત
નિઃસ્તબ્ધ ત્યાં ચિંતનમગ્ન નેત્રે ૨૦

જોઈ રહે, તોય પ્રયાણ આદરું.
મારે નથી એ નદીને જળેથી
કૈં કાવ્ય આજે ઉતરાવવાનાં ;
અને ભલે ડુંગરનિમ્ન ઢાળથી
દોડી રહ્યા સ્રોત સફેદ ગર્જતા ૨૫
પાષાણ તોડી પૂરપાટ પૃથ્વીને
અંકે વહી સાગરમાં સમાવા ;
એનાં ય તે અસ્ફૂટ ગીત સૂણવા
મારે નથી આજ વિરામવું અહીં.

મારાં રચ્યાં મંગલ મંજુ ગીતો ૩૦
ધૂને પૂરાં પ્રેમ ભરી કર્યાં મેં :
હવે નથી હોંશ જરીય ગાવા—
કે ગામભાગોળ વિષે ઘૂમીને
નિહાળવો પંખીવિહાર વ્યોમમાં,
કે સૂણવા તે કલનાદ મીઠા. ૩૫

મારે જવું, ભાઇ, જવું છ મારે,
ના કોઇ રોકી શકશે મને હવે.
મારો ભલે દુર્ગમ માર્ગ રહેતો
ખાડા અને કંટકથી ભરેલો :
હું કંટકે કંટક વીણી વીણી ૪૦
ભોંકીશ મારા ઉરના ઊંડાણે—
ના તે પીડા લેશ થશે વધારે,
મને અહીં જે થઇ, ભાઇ, તેથી.

જાનાર હું : છે સહુ માર્ગ જોયો
મેં કલ્પનાની વીંધતી કીકીથી. ૪૫

ના આવશો—ના પૂછશો કશુંયે—
ના રોકવા કો શ્રમ લેશ લેશો.

હું એકલો, ભાઇ, જઇશ મારે
માર્ગે થઇ ગુંજનગીતમુગ્ધ,
વર્ષાભીની સાંધ્યની ઊર્મિઓનું ૫૦
તે ગાન દૈવી સ્મરી ગુંજતો કૈં,
વટાવી શેઢો પછી પૃથ્વીસીમનો
દિગંતની પાર જઈ વસીશ હું!

৭

ভবনগ্রাম

રેસ્ટોરાંમાં કવિતા

• અનુષ્ટુપ્ •

સંધ્યાની લાલિમા મીઠી ધીમે ધીમે હતી સરી,
રમ્ય ને સ્વચ્છ રેસ્ટોરાં મહીં ભૂખ તૃષા ભર્યાં
હું અને ગુરુજી મારા પ્રવેશી ચા પીવા જરા
બેઠા બે સામસામેની ખુરશીમાં, અને પડ્યા
વાતમાં, ને ઘૂમ્યા કૈં કૈં દૂર સાહિત્યદેશમાં.
ચા પીધી, બીસ્કીટો ખાધી, જવાને બ્હાર નીસર્યા;
ગુરુએ ચૂકવ્યાં દામ દ્વાર આગળ ટેબલે.

"વિશ્વની હોટલે આવી, ખાતાં પીતાં વિલાસતાં,
પડશે દામ તો દેવાં હૈયાનાં દેહનાં ઘણાં,
ને આત્મા આપણી જેમ જશે ચાલી પછી પથે:"
બોલી હું ગુરુની સાથે વધ્યો આગળ વાટમાં.

કવિનું ઘર

• લાવણી •

રજની બાલા લઇ પાંચીકા આવી રમવા વ્યોમે,
મૌન ધરી ડુંગર સહુ બેઠા મીટ માંડીને ભોમે;
ડુંગર ડુંગર એ પાંચીકા વેર્યાં કુંડે કુંડે,
સાગર સરિતા ને સરવરમાં કૈંક પડ્યા જઇ ઊંડે.

નગરતણી અંધારી પોળે એક હતું ઘર જૂનું,
સૃષ્ટિતણા સૂનકાર થકી નિજ છપ્પર અધિકું સૂનું:
વાયે ઘરનાં નળિયાં ખસતાં પણ કવિનું ન ઉપડતું,
કોઇ દિવસ યે ના મેં સૂણ્યું ત્યાં નળિયું ખડખડતું!

ઘર પાછળની ભીંત તૂટેલી ને આગળની વાંકી,
કાળા મેશ સમા લક્કડની ખુબસૂરતી છે ઢાંકી!
સસ્તે ભાડે ઘર શોધીને કવિજન વસવા આવ્યા,
ઓરડીની ચારે ભીંતો પર પુસ્તકસ્તંભ ઉઠાવ્યા.

કવિ, ધણિઆણી, સાત છોકરાં, નવ જણનું એ ધાડું:
જેમ તેમ કવિ ખંભો મારી ચલાવતા નિજ ગાડું.
રોજ રોજ ત્યાં પત્ની કરતી ઘરમાં રચના સારી,
કોક વેળ ક્હે વ્હાલા કવિ! શી પુસ્તકની બલિહારી!

રાતે નીંદરમાંથી કવિ પણ ઝંખે દુનિયા ન્યારી,
ચંદા ને કોયલના ગાને પરી દે ભૂમિ ઉતારી!
તાજ અને કંચનજંઘા પર ઊડે કલ્પનપંખી,
ઝબકી જાગી જોતાં ત્યાં તો અંધારાં ર્‌હે ડંખી!

એવામાં ત્યાં સુણ્યો ધબાકો : ઘીની બરણી ફૂટી,
પુસ્તકસ્તંભ પડ્યો ત્યાં નીચે ભીંત ઉપરથી તૂટી!
ચૂલા પર કંઇ પગલાં ચાલે, ખખડે ચીની પ્યાલાં,
"આ કરવા બેઠા ઉંદરડા," કવિને થયાં ઉજાળાં!

'જાગ, અલી! થઇ ભાંગફોડ જો, મ્હેમાનો ખુબ આવ્યા'—
અલીએ જાગી દીપ જગાવ્યો, અતિથિ વ્યર્થ ભગાવ્યા!
'ઘર માળું આ જૂનું તેમાં રસચટકાં શાં ચાખ્યાં?
ઠામ હતો ઉંદરનો ત્યાં ક્યાં અમને લાવી નાખ્યાં?'—

"ચાલ સખી! તેમાં શું બગડ્યું? બદલીશું ઘર કાલે—
માનવને ત્યાં નહિ તો ઉંદર કોને ત્યાં જઇ મ્હાલે?"
સમભાવી કવિ સૂતા પાછા મધરાતે બે વાગે,
ઊંઘે પોળ મહીં સહુ ત્યારે આ ઘરમાં બે જાગે.

આજ ઉંદરડે નૃત્ય કર્યું ને કાલ નાચશે તારા :
કવિ સવારે જશે બજારે લઇ છપ્પરના ભારા!
ઘર જૂનું તો કાવ્ય નવું કંઇ કવિઅંતરથી સરશે :
ઉંદરની મિજબાનીમાંથી કવિબાની પાંગરશે!

કાઢી નાખેલા જોડાને

• અનુષ્ટુપ્ •

હજી તો એક વર્ષાનાં એક હેમંતનાં તમે
લીધાં છે દર્શનો, ત્યાં શું સંન્યસ્તાશ્રમમાં જવા
ચાહો છો, છોડીને મારા ધરાચુંબિત પાયને?
માપ્યા છે કોસના કોસો, પીધાં છે દૂરદૂરનાં
ગામોનાં દોહ્યલાં પાણી પ્રવાસે આપણે, અને ૫
વાટના વડલા કેરી ઘેરી શીતળ છાંયમાં
પોઢયા છીએ, અકેલા ત્યાં અજાણ્યા ગામની સીમે.

ઢેફાંનાં સ્વાદ છે લીધા—રેતીના રસ યે ચૂસ્યા,
તમે તો મારી સંઘાતે દીઠી કૈં ધરતી નવી;
પાડી છે જંગલે ભૂમી ન્હોતી ત્યાં પગથી નવી, ૧૦
અને કૈં સાહસો ખેડ્યાં મથીને રોજ આપણે.

વર્ષાનાં ઝાપટાં ઝીલ્યાં, શીત ઝાકળથી ઝર્યાં,
ઊગતા સૂર્યના તાપે સૂકાયા તપતાં તમે;
પૃથ્વી પે પાથરી લીલી સુંવાળી તૃણચાદરે
સરકયા છો તમે ભોળા; ને મેં યે કૈંક વાર તો ૧૫
ખૂંચતાં વાટના ગાઢા કાદવે તમને બળે
ખેંચી કાઢી ખરા ભાવે તમોને હાથમાં લઈ
કૂવાકાંઠે કીધા સાફ લૂછીને કેળપાંદડે.

તમારા ભાઈભાંડુથી તમોને અળગા કરી
લાવ્યો હું ઘેર મારે, ને મસ્કો ખૂબ ખવાડીને ૨૦

સ્નિગ્ધ નમ્ર બનાવ્યા મેં, ઝળકાવ્યા ય પાલિસે.
તમારા દેહનાં ચર્મ તૂટતાં સમરાવતો,
તમોને રક્ષતો હું તો મારી શોભા ગણી સદા,
તમે યે ચમ્‌ચમાટે કૈં ગજાવ્યા માર્ગ માહરા.

રાત્રિના તેજના પુંજે પ્રિયાની સહ બેઠકે ૨૫
બેસાડ્યા મેં, ગણ્યા ના મેં પારકા તમને કદી.
તમે તો ભગ્નહૈયાની સૂણી ત્યાં કૈક વાતડી—
દશા એ પ્રેમની ન્યારી દર્દોની દુઃખદામણી—
અમારા ઓષ્ઠનો થાતાં સમાસ ત્યાં સખીતણી
શુભ્ર ચંપલના ઓષ્ઠો તમે યે ચૂમતા હતા. ૩૦
સૂક્ષ્મની પ્રેમગોષ્ઠીમાં સ્થૂલની મૂક ગોઠડી
ગોઠવાતી રહી વિશ્વે—જાણ્યું સત્ય મહા ત્યહીં.
અનેક દર્દની ગાથા તમે સૂણી અમૌન ત્યાં,
ને સૌજન્યે હજી સુધી ગુપ્ત તે રાખતા ઉરે.

તમારા પૂર્વજન્મે તો દૂઝતી પૂજ્ય ધેનુના ૩૫
અંગે વીંટાઇને રહેતા રંગવૈવિધ્યમાં તમે.
ધેનુનાં દૂધ પીએ ને ધેનુના ચર્મનો ઋણી,
માનવી વિશ્વમાં એવી ધેનુને માતશી ગણે;
ને એ સંબંધ સંભારી મારી સાથે તમે ફરી
ગાળ્યો છે ભવ આ બીજો, જન્મની સાંકળી ગુંથી. ૪૦

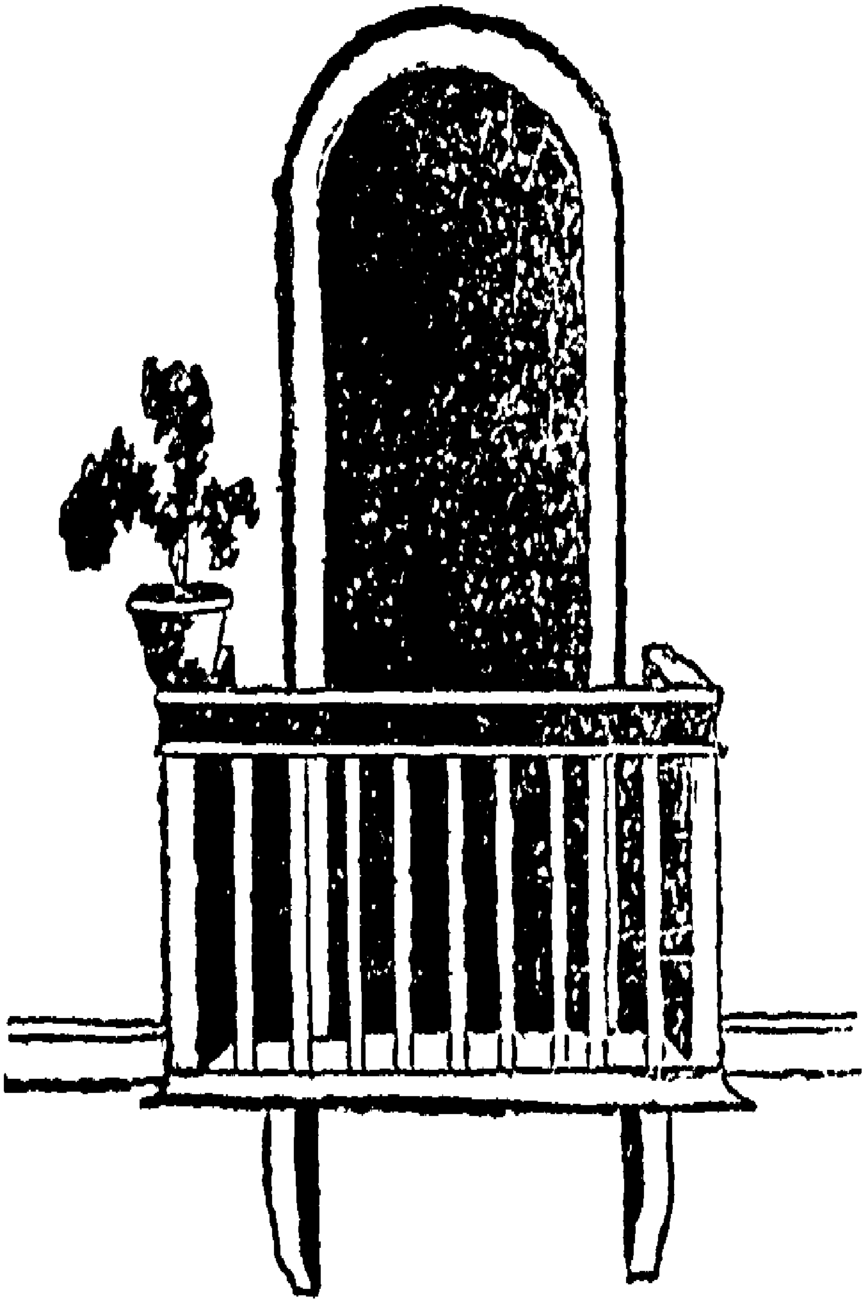
ગમે તેવા તમે, તોયે અધિકારી અનેક આ
હજારો અવતારોના, જન્મજન્મે ફરી ફરી
આવીને રક્ષતા સ્નેહે કુમળા મનુપાયને.
છતાં એ શું થયું કાલે, તે હું ના સમજી શકું,
કર્મનાં બંધનો સર્વે ઓચિંતાંજ પડ્યાં છુટી. ૪૫

ગઇ કાલે તમે જ્યારે તોડયાં સૌ શિરબંધનો
અને મુખ વકાસીને ઊભા ધૃષ્ટ બજારમાં,
અંગુઠા આંગળીઓ સૌ બ્હેકી લાજ તજી બધી
તમારા સંગમાં ત્યાંથી કાઢતાં બ્હાર ડોકિયું—
ડોકાવી સસલાં જાણે દરમાંથી ડરી જુએ,— ૫૦
ત્યારે મારા પગો બીજી એ સૌને મહિં ખેંચતા,
તોય જેવા હતા તેવા તમે નિર્લજ્જ શા રહ્યા.
હોળી ન્હોતી તથાપિ ત્યાં ધૂળેટી ઊજવી તમે
અને મારા પગોને યે ધૂળ ને કાંકરે ભર્યા:
દાબતાં યે દબાયા ના, તમે તો એમ વિફર્યા! ૫૫
મારા ઘોડા સમા જોડા! તમોને યે કળીયુગે
નવા ઘેલા જમાનાની લાગી શું રજ આખરે?
મનાવ્યા કૈં ન માન્યા ને ઉઠાવ્યું બંડ આ તમે,
પાયનાં તળિયાં મારાં છોલી નાખ્યાં ધુળે ભરી:
જેમ તેમ ઘરે આવી છોડાવ્યા મુજ પાયને, ૬૦
રોષે રીસે ચઢી કાઢયાં તમે તો ખુબ દાંતિયાં!
તથાપિ સ્નેહ પૂર્વનો છૂટયો ના મુજ ઉરથી,
તમોને ઓટલે રાખી ગયો હું પાય શેકવા;
પાણી લાવી તમોને યે પ્રક્ષાલન કરાવિયું,
તમે તો ત્યાં વધુ ફાટી ત્યાગના શબ્દ ઓચર્યા, ૬૫
અને નિઃશ્વાસ મૂકીને મેં યે પ્રણામ ત્યાં કર્યા.
પછી ત્યાં બારણું વાસી સૂતો હું ઘરમાં જઈ,
સંભારી ભાગ્યલેખાં ને ફાની આ દુનિયા બધી!

લેણાદેણી તમારી આ થાય છે પૂરી આજથી;
ને જાઓ છો હવે તેથી એવું ના ઉર ધારશો, ૭૦

કાલથી હું નહીં પ્હેરું જોડા કો ભવવાટમાં.
સૂર્ય જાતાં નથી વ્યોમે અન્ધારું પૂર્ણ જામતું,
ચંદ્ર ને તારલાનાં ત્યાં છૂટે છે ઝરણાં નવાં
શાંત ને મધુરી જ્યોતિ પૃથ્વી પે વરસાવતાં.
એક પ્રિયા જતાં છોડી, જીવતી તેમ અન્યથા, ૭૫
નથી વિધુર સંસારી રહ્યો આ જગમાં સદા.
જાય છે એક તે જાશે—બીજાં થંભી નહીં રહે,
બીજાંને કોઇક બીજાંની વળી હૂંફ મળી રહે.

ગમે તેવું હશે તોયે તમે તો મુજ અંગના:
હજીયે ઉષ્ણ આ મારી હૈયાની ધબકે સ્મરી ૮૦
તમોને કાવ્યથી આપું વદાય, એ ઘણું ઘણું!
ફાટલા, તૂટલા મારા જોડા! છૂટા ભલે પડો!
ફાટલા તૂટલા છૂટા અમે યે જગથી થશું!

સૂનો ઝરૂખો, પૃષ્ઠ ૫૧

૬

સંસારદશ્ય

એક સાંજે ચિતા સમીપ

• મિશ્રોપજાતિ •

ચિતા ભલે આ ભડકે બળી રહી
રાતી પીળી જ્વાલ નભે ઉડાવી,
ને ઠારતાં ખાક જશે બધી વહી,
દેશે મહાસાગર એ સમાવી.

ઊડે પણે સાંધ્યની લાલચોળ
જ્વાલા નભે સિન્ધુસ્મશાનતીરે;
શરીર એનું જળતું અમોલ
જાશે ડુબી ત્યાં નભસિન્ધુનીરે.

હા, બેન! એ આથમી સાંધ્યરૂ પાછી
રહેશે ઉગી પૂર્વ નભે ઉષા ઠરી
ઓષ્ઠે ધરી મૌલિક લાલી આછી:
તું એમ શું આવીશ વિશ્વમાં ફરી?

હા! સાંધ્યની જેમ ગઈ તું ચાલી,
તો ઊગજે પાછી નવી રૂપાળી,
નવા પ્રદેશે કરતી ઉજાળું,
ભલે ન એ રૂપ ફરી હું ભાળું!

બીજે ગામ

• ખંડ—શાર્દૂલવિક્રીડીત •

"બીજે ગામ જવા શું, ભાઇ, ઉપડયા?"—
"હા, ભાઈ, બદલી જવું છ અહિંથી, બીજેજ ગામે જશું,
રે'શું ને સુખ મ્હાલશું અધિક ત્યાં; આંહીં ન ફાવ્યું કશું;
લાંબો કાળ હવે રહી શું કરવું, પ્રારબ્ધપાને પડી?
ર્‌હેતા'તાજ અમે ઝૂરી જીવનમાં, ક્યારે મળે આ ઘડી?
—ને આજે મળી એ ઘડી જીવનમાં, પન્થે હવે તો પડયા."

"બીજે ગામ જઈ શું, ભાઈ, કરશો?"—
"હા, ભાઈ, ત્યહીં પામશું મળ્યું નથી એવું અહીંનું; ત્યહીં
મ્હાલીશું, રમશું, દિનો વહવશું ત્યાં સુખ શાંતિ મહીં,—
જોશું ખેતર સીમ રમ્ય વગડા વાટે, અને વાવશું
સારાં બીજ ધરાપટે, પછી લણી—એ ધાન્ય લૂંટાવશું!
—થાશે સાર્થ દિનાન્તમાં શ્રમ કર્યો: બીજે જગે સાર શો?"

"બીજે ગામ હતા શું આની પ્રથમે?"—
"હા, ભાઈ, નથી કાળ કૈં વહી ગયો, કાલેજ બીજે સ્થળે
ર્‌હેતા'તા સુખશાંતિથી, સમયની ના લેશ ચિંતા દિલે:
સંતોષે પ્રભુનું દીધું ઉર ગ્રહી આ જીંદગી ગાળતા,
ને ગાતા કિરતારના ગુણ અમે ભૂલાઇને ભાળતા,
ને છોડી અહીં ગામ આ સુખદ છે માનીજ આવ્યા અમે."

કન્યાકુમારી અને કુમારી કન્યા

• સવૈયા–ચોપાઇ •

આવે છે સાગરનાં મોજાં
ઘૂમતાં ઊછળતાં સોલ્લાસ,
હું કન્યાકુમારી જાણી
તરવરી રહે મુજ ચરણો પાસ!
મોજાં અમર પ્રણયને ગાય,
ઊંડે દરિયે ચાલી જાય.

જોબનના અંકુર ફૂટે ત્યાં
આવે અન્તરદ્વાર યુવાન!
ગાઉં કુમારી કન્યા ત્યારે
પ્રેમજીવનનાં મીઠાં ગાન:
યુવાન પ્રેમ પકડવા ચાહ્ય,
અણજાણીને પરણી જાય!

નવવધૂ

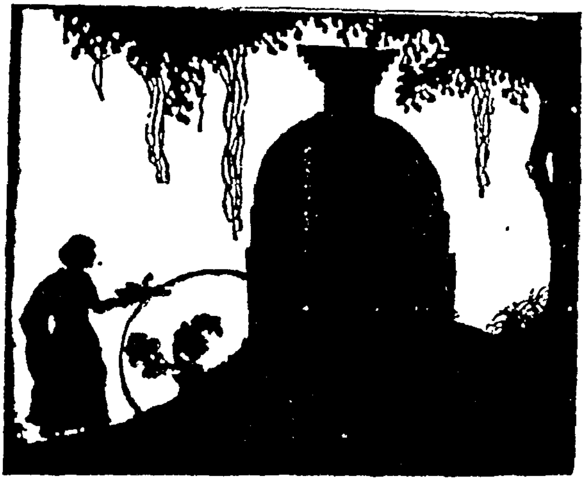
• પૃથ્વી •

રસજ્ઞ સ્વજને સુશોભિત વિશાળ ખંડે જઈ
દિવેટ લઘુ દીપની ચમકતી નિશામાં મૂકી,
પલંગ નવદંપતી અરથ પાથર્યો શોભિતો
સજી ધવલ ચાદરે, કુસુમપાંદડી વેરીને.

હતી નવવધૂ ઊભી નયન ભૂમિમાં રોપતી ૫
પલંગ નિકટે સલજ્જ મુખ ઘૂમટો તાણીને;
હતી સભર જોબને સુભગ ચુંદડી શોભતી
અને લગનકંકણો ખખણતાં હતાં હાથમાં.

નભે કિરણશૈત્યથી મુદિત ચંદ્રિકા દીપતી
કરી ધવલ ડોકિયું સહજ દેખતી ખંડમાં: ૧૦
ત્યહીં યુવક ઘેલછા અજબ અંતરે ધારતો
ગયો યુવતી પાસ કૈં અકથ ક્ષોભ સ્નેહે ભર્યો.
'હવે સ્મૃતિ પિયેરની ન કર પ્રાણવ્હાલી સખિ!
હવે હૃદયસ્વાસ્થ્યમાં નવલ ઘેર તારે રહે!'—
નિદાન નિજ બાપડીતણું ઉરે હશે ગુહ્ય શું? ૧૫
અજાણ અણચિંતતાં ઉરવિહીન બેભાનશો

ગ્રહી નવવધૂતણા ઉભય હસ્ત તે ખેંચતો.
સરે ત્વરિત ઘૂમટો વદનથી સુમુગ્ધાતણા:
અહો! પ્રભુ! તહીં ખુલે વદનવ્યોમ મેઘે ભર્યું,
અને ઉભય નેણમાં ચમક અશ્રુબિન્દુતણી! ૨૦

શ્રીમતી

• અનુષ્ટુપ્ ને મિશ્રોપજાતિ •

બારણે બારણે બોલી ચાલતી જાય શ્રીમતી:
"ચાલો નગરનારીઓ! પૂજાર્થે બુદ્ધદેવની."

સ્ત્રીઓ તહીં શબ્દ બિભત્સ બોલતી
કરે કમાડો ઝટ બંધ તેમનાં;
સૌમ્યાંગના દાસી જતી ઝપાટે
આમંત્રણો આપતી ઘેરઘેરે.

'રહેવા દો! હશે કોઈ દાસી એકાદ બુદ્ધની'—
"સંધ્યાકાળ થયો, ચાલો! પૂજાર્થે પ્રભુસ્તૂપની."

ચાલી જતી સૂર ભરી મુખે ત્યાં
ઉત્કંઠ તે નાથ કને જવાને;
જાણે, જતી વિદ્યુતવેગ ધારી
દાસી મહાતાન પ્રમગ્ન દેવની.

વિજન- ભવ્ય શેરીઓ, પુર સ્મશાન શું દિસે:
ધસે છે શ્રીમતી ત્યારે પૂજ્ય તે સ્તૂપની દિશે.

દિગંતરાલે પુર ભવ્ય શાંતિમાં
જાણે સૂતું ક્રૂર પ્રકોપ ભોગવી;
જોઈ રહ્યાં કૈં જન શ્રીમતીને
જતી ધરી થાળ ભરેલ પુષ્પથી.

બિમ્બિસાર તણા પુણ્યે ઊભો સ્તૂપ સુધર્મનો
સ્મરણે બૌદ્ધ ગંગાના મૂર્ત્ત તથાગતાત્મનો.

દેવાલયે શંખ તણા ધ્વનિઓ
ને ઘંટ ડંકા પળ આરતીના
ગાજે મહાઘોષથી સાંધ્યવેળા,
ઉત્થાપવા બૌદ્ધ પૂજાવિધિઓ.

ત્યાં રાજ્યવાટિકાખૂણે ચોપાસે શૈલસ્તૂપની
તમિસ્ર વીંધતી દીપમાલા ઉજ્જ્વલ જાગતી

વિલોકતાં સ્તૂપ સમીપ કોઈ,
ત્યાં રક્ષકો ધાઈ અસિ ધરી કહે:
રાજા તણો હૂકમ તોડનારું
હજીય છે કોણ પુરી મહીં આ?

શ્રીમતી ઘૂંટણે સ્તબ્ધ ધ્યાનસ્થ સ્તૂપ સન્મુખે—
ઓષ્ઠે મંત્ર દયા કેરો, ધ્યાને પ્રભુ તથાગત!

"રે મૃત્યુને માગતું કોણ આંહીં?"
એ સાદ શૂન્યે ન શમે શમે ત્યાં
બોલી મહામગ્ન પ્રબુદ્ધ ધ્યાનથી:
"દાસી પ્રભુબુદ્ધતણી, હું શ્રીમતી."

શસ્ત્રમાં જ્યોતિની રેખા પ્રતિબિમ્બિત ઊડતી;
અસિને ઝાટકે ત્યાં તો ધરા પે ઢળી શ્રીમતી.

સ્તૂપે ઝગંતી દીપમાલ વીંટી,
કંપી બુઝાઈ ગઇ રક્તછાંટણે;
કંપી દિશા સ્તબ્ધ કરાલ સ્પંદને,
અંધાર વ્યાપ્યો દિશ સર્વ ઘેરી.

"જય હો! જય હો બુદ્ધ!" પ્રાર્થતી શ્રીમતી ઢળી,
રૂંધાયા શ્વાસ આર્યાના, શમી શૂન્યે સુરાવલી.

મુગ્ધ પ્રેમની કરુણ કહાણી

(અનુષ્ટુપ્)

વૃદ્ધને ચાહનારી તો દીઠી ના મેં હજી જગે,
છતાં આજેજ દીઠી મેં સૂર્યાસ્તે એક સુંદરી
વૃદ્ધના પ્રેમને ન્હાતી, હૈયું જુવાન રેલતી,
તલસે બાપડી તેને હૈયે સ્હેજ વિરામવા.

રૂપાળી તેજવંતી ને કોરે હંસ તરાવતી   ૫
લાલ સાડી ડિલે, ભાલે કંકુનો રમ્ય ચાંદલો;
વીંટી હીરાજડી મોંઘી આંગળીએ, અને ઉરે
બાઝતી કાંચળી રમ્યા સંતાતી અર્ધદર્શને.

એવી તે બાપડી આવી ઊભી પશ્ચિમઘાટમાં
દૂર દૂર ઘણે, ઘેરા સાગરો સાત છોડીને   ૧૦
દિગંતે વ્યોમને માળે ચઢી, એકીટશે જુએ
પૃથ્વીપાટે વયોવૃદ્ધ ઊભેલા વડને તહીં.

મથે છે વડ યે એના બન્ને હાથ પ્રતીચીમાં
લંબાવતો સખીને ત્યાં સ્પર્શવા, ક્ષણ ખેલવા,
ને તેને ગોદમાં લેવા નમાવે શિર યે હસી.   ૧૫
આવી ના ત્યાં શકી સંધ્યા, કારમા સાત સાગરો
બિચારી લેશ ઓળંગી શકી ના, ને તહીં પડી
ગઈ ડુબી મહાબ્ધિમાં; અને એ વડ બાપડો
શોકાઘાત સહી ના કૈં શક્યો, ને નિજ હાથથી
આશા તૃષ્ણા બધી એની ગાડતો જાય ભૂમિમાં!   ૨૦

રોતો વ્હોતો તડી ઊભો ઘેરી અંધારી રાતમાં,
ઝૂરતો ઝંખતો એનાં પ્રેમસ્વપ્નો દિનાન્તનાં.

વર્ષોથી હજુ એનો એ ઊભો છે નિજ પ્રેમનાં
ધ્યાન કૈં વાંચતો પેલા દૂર પશ્ચિમઘાટમાં:
પર્ણો પ્રારબ્ધનાં એનાં ખેરવીને પળે પળે ૨૫
ગણે છે દિન વીતેલા, વીત્યા તે સમીસાંજથી.

રંભા જાડી

• મંદાક્રાંતા–સ્ત્રગ્ધરા •

રંભા જાડી નવ વરસની ખેલતી ગીત ગાતી
શેરીઓમાં શિશુગણ મહીં, હાસ્યદેવી બનીને.
'જાડી! જાડી! પકડ તું મને!' બોલતાં બાલ સર્વે,
પાસે તેની જઇ ગબડતી તેલના પીપ જેવી.
રંભા ત્યાં તો મથતી ધરવા બાલને દાવ દેવા;
થાકી જતાં દૂર ખસી જઈ આમલીની ઘટામાં,
ગાતી મીઠું ગીત, નવ કદી ક્યાંય એવું સુણાયું.
પાસે થંભી જતી ટચુકડી સૂણતી ખીસકોલી,
ને ત્યાં પક્ષી તરુ પર ઠરી સાંભળી મૂક રહેતાં:
ટોળે ભેગાં શિશુ થઇ જતાં, ખેલવું છોડી કેવાં!
રંભાના ગીતસૂરે મગન થઇ બધાં ડોલતાં પુષ્પ જેવાં.

※

• અખંડ ઝૂલણા •

પાંચમા વર્ષથી એજ શેરી વિષે
આવજા તેહ કરતી હતી એકલી
નિત્ય એ શેરીના છેક નાકા સુધી
પ્હોંચતી એકલી, ને સમી સાંઝરે
કાળજૂની પડી આમલી છાંયમાં
તૂટી ભીંતોતણા ઘર વિષે વિરમતી.
રાત્રિ ત્યાં આવતી પૃથ્વીને પાટલે

કોટિ તારાતણી દીપમાલા કરી,
થંભતી આમલીછાંયડે તે જરી
સૂણવા ગીત રંભાતણાં ત્યાં ફરી.

રંભાના ગીતમાં ભૂલે વ્યોમ ને ધરણી વ્યથા;
શેરીની સુંદરી ચર્ચે રંભાના લગ્નની કથા.

✻

• અખંડ ઝૂલણા •

ગીત પૂરું થતાં રાત્રિ ચાલી ગઈ;
સૂર ઊડી જતાં વાટ ઝૂમી પડી;
વ્યોમની દીપમાલા બુઝાઈ ગઈ.
સુભગ સિન્દુર સેંથે ભરીને ઉષા
પૂર્વના ચોકમાં ખેલતી, વેરતી
રંગ વાદળપટે; ઊર્ધ્વ વ્યોમે ચઢી
ડોલી મધ્યાહ્ન કેરી જુવાની મદે;
સૃષ્ટિ તંત્રેય તે જોબનો ઓસર્યાં,
ને રહી દિવ્ય સંધ્યા શી પશ્ચિમ દિશે
જીવનાન્તે બધાં ગીત સંકેલતી—
રંગ પૂર્વે હતા તે બધા ઝંખતી.
—ને પછી આવી શું રાત્રિ? હા, રાત્રિ તે
મૃત્યુનાં દ્વાર ખખડાવીને પૂછતી:
"મૃત્યુ! ના શું, અલ્યા, સાંભળ્યું ગીત તેં
ગાઈ રંભા રહી પૃથ્વીને મણ્ડપે?
લાવ એને અહીં, આપણે સૌ પછી
એકલાં આ ખૂણે હૃદયભર ગોદમાં
સૂણશું ગીત રંભાતણાં શાંતિથી."

મૃત્યુને વાર શી?
ઊઠીને અનુસર્યાં રાત્રિની ઓથમાં!

ચિતાની તીવ્ર જ્વાલામાં સંધ્યા ત્યાં બળતી હતી,
ગીતના આર્ત્ત સૂરોમાં રંભા ઓગળતી હતી.

*

• અખંડ ઝૂલણા •

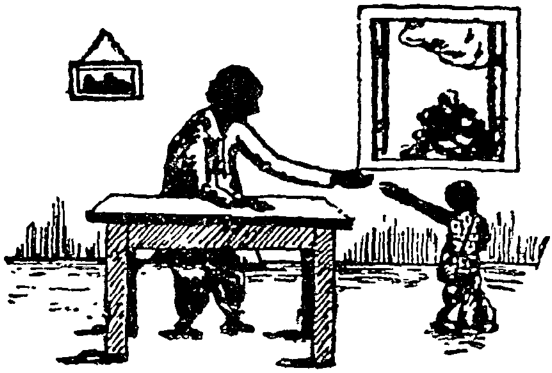
ત્યાં સર્યાં મૃત્યુ ને રાત નીરવ પદે,
આભ ને પૃથ્વીના પંથ ખોળી વળ્યાં,
સદ્ય આવી તહીં શેરી નાકે પછી
આમલીછાંયડે ગહન મૌને ઠર્યાં.

આમલીડાળીઓ કારમા પવનમાં
કંપી આજે રહી પૃથ્વીની કુંજમાં.
બારીમાંથી વહ્યું ગીત રંભાતણું—
તેજ પરિચિત મધુર ગીત મંજુલ મૃદુલ—
ઊઠી પાછું પડયું–પાછું જાગી ઊઠયું—
આમલીછાંયમાં ગીત ડૂબી ગયું.

રાત જેવીજ આ રાત આવી, ગણી
લોક સૂતાં હતાં શાંત સ્વપ્નાં મહીં.
આજ એ ગીતના સૂર જૂદા હતા—
સૂરના અન્તમાં તીવ્ર પીડા હતી.
ને ધીમે શાંતિમાં ગીત ડૂબી ગયું—
ગીત ડૂબી ગયું, સીમ રોતી રહી.

*

પ્રભાતે શેરીમાં સ્ત્રીઓ રોતી ને કૂટતી જતી:
રંભાના લગ્નની ગાથા અધુરી પુરમાં થતી.

ઉર્વશીનું અવસાન

• મિશ્રોપજાતિ-વંસતતિલકા •

ચારુ પ્રભા સૌમ્ય મુખારવિંદની,
બીજેન્દુ શી પાંપણ લોચનોની,
કન્યા હતી તે મુજ સૌમ્ય શિષ્યા,—
સંધ્યાશી ઘેરી નવરંગી ઓઢણી
ને જાંબુડી ઘાઘરી કોર કેસરી ૫
પ્હેરી નિશાળે નિત મોડી આવતી;
કર્ણો કનેથી સરકી રૂપાળા
કેશોતણી કૈં લટ ઊતરી જતી
સ્કન્ધેથી તેની કટિમેખળા સુધી.
ને મૂકતી પ્રથમ પુષ્પ સુકોમળાં તે ૧૦
આવી સમીપ મુજ ટેબલ પે હસીને.

ના પૂછું હું યે થયું કેમ મોડું,
તથાપિ તે પુષ્પ, ઉઠાવી સૂંઘું,
ને અંતરે કૈં નવચેતના ભરી,
ઊઠી ત્વરાથી ખુરશી ત્યજી દઈ ૧૫

ત્યાં બાળકો પાસ ઊભો રહીને
શિખાડતો પાઠ નવો ઉઘાડી.
કન્યાતણું પુષ્પ કરેજ ર્‌હેતું
વાક્યાંતરે તે કદિ સૂંઘતો જતો:
ભૂલી જતો ત્યાં મુજ ભંગઉરનાં ૨૦
જાગ્યાં અજાગ્યાં સહુ ગીત ઘેલાં.

*

નિત્યક્રમે એમ પ્રસન્ન મારું
શોકાર્ત્ત હૈયું કુસુમે ગુંથાયલું
ર્‌હેતું સ્મરીને મુખ કન્યકાનું. ૨૫
કૈં માસ વીત્યા અમ બેઉ વચ્ચે
અન્યોન્યના ઉરની શૃંખલા કરી,
એનો હતો હું ગુરુ એવી રીતે,
અને હતી એ, ગુરુ માહરી યે
ભૂલાવવા શોકવ્રણો દિનાસ્તના.
ને કૈંક વેળા લખી હુંય લેતો ૩૦
કાવ્યોર્મિ, હોઠે સ્મિતને રમાડતો
પ્રફુલ્લ ચિત્તે: સહુ શિષ્યસંઘમાં
એનું હતું સ્થાન અનેરું અંતરે.

*

પરન્તુ આવી નહિ એક દી તે
ને ઉર મારે કંઇ ચિંતના ઊઠી, ૩૫
વસંતની કોમલ નર્તનાવલી
સરી જતી લાગતી પર્ણપર્ણથી.
હજીય ત્યાં હું ખુરશી મહીં પડી

કન્યાતણું સુસ્મિત પુષ્પપુષ્પે
જીવંત જાણે રમતું નિહાળતો. ૪૦
વીત્યા દિનો સાત વિષાદપૂર્યા:
રજા બપોરે અડધા કલાકની
હતી પડી, ને પુરી સદ્ય થાતાં
વર્ગે પ્રવેશ્યાં સહુ બાળકો ત્યાં.
—ને એક બાળા તહીં આવી બોલી: ૪૫

• પૃથ્વી •

"ગઈ પરમ દા'ડની ગુજરી ઉર્વશી આપણી."
પછી વરગ-ફી દઈ ઉચરી: "ઉર્વીના બાપુએ
કહાવ્યું મુજ સાથ કે ઘટિત નોંધજો પત્રકે,
અને તરત છેકજો તહીંથી નામ તેનું હવે."

*

• અખંડ ઝૂલણા •

નામ છેક્યું હતું, સ્તબ્ધ બેઠો હતો ૫૦
શોક વા સ્મરણની મૂર્ત્તિને પૂછતો.
એકલો હું હતો, વિશ્વ ન્હોતું તહીં;
સૂણતો સૂર ચિર એક વીણાતણો.
ઉર્વશી! ઉર્વશી! ક્યાં હવે ઉર્વશી?
જોતજોતાં ગઈ ક્યાં સરી નેણથી? ૫૫
પૂર્વનાં સ્મરણનાં ચિત્ર મૂકી ગઈ
દિવ્ય દેહાન્તરે ગૂઢ સૂક્ષ્મે વસી.
કાવ્યની કંદરાને ભરી શોકથી
ગઇ અનંતત્વનાં ખેતરો ખૂંદતી,
જેમ જાતી હતી વર્ગમાંથી ઘરે ૬૦
પાઠ ગીતો ભણ્યાં ગુંજતી અંતરે.

સીમ વીતી ગઈ, શૂન્ય દેશે વસી :
ના રહી મૂર્ત્ત કો ક્ષિતિજ તે દેશની.

એ જતાં એક આ પૃથ્વી ને નભ થયાં,
કલ્પના એ વસી એક થઇ કાવ્યમાં ; ૬૫
કૈં નથી લોક પરલોક આ વિશ્વમાં,
સૌ અનંતત્વની સાંકળે ઝૂલતાં
સર્વ આત્મા વસી ભિન્ન દેહાન્તરે.
દેહદેહે વસે આત્મ આ દેહનો
જગતમાં, જગતની પાર સુરધામમાં ૭૦
જ્યાં મળે યોગ્ય સહવાસ આ સૃષ્ટિમાં.
ને ચિદાભાસ ને શૂન્ય અવકાશમાં
મૃત્યુના વાદ્યના સૂર ગુંજી રહ્યા :
રજનિમાં સાંજનાં ગીત ડૂબી ગયાં,
ને ઉગ્યો અન્તરે ઉર્વશીતારલો. ૭૫

*

• અનુષ્ટુપ્ •

ત્યાં ઘોંઘાટ વધ્યો વર્ગે, શૃંગથી ચિત્ત ઊતર્યું :
એજ વર્ગ : એજ શાળા : એજ ચક્ર જતું ફર્યું.

৬

মসুসলিয়

કાવ્યપુષ્પો

० મિશ્રોપજાતિ ०

આ કાવ્યપુષ્પો દરરોજ વીણું
જ્યારે ખરે પાંદડીઓ ઉષાની;
'એ કાવ્યથી આશ ધરે તું શાની,
રે શબ્દમાળી?'–સુણું એમ હીણું;
ગાંડાઇ જાણે જન શી કળાની?

આવીશ તારે પદ, તાત વ્હાલા!
નાખીશ ત્યાં શું તુજ ડોક માંહીં?
ગૂંથીશ હું ઝાકળપુષ્પમાળા,
ને ગુંજતો મંગલ ગાન ત્યાંહીં
નાખી ગળે ધન્ય લઇશ સાંઇ!

હું આજનો માળી રહું અત્યારે,
થઇશ ના કાલ પૂજારી શાને?
ને ખ્યાલ તો તું કર, તાત! ત્યારે
કેવો મને હર્ષ થશે પ્રદાને?
–એની હશે શી ગમ આ બધાને?

રામજીનું રુદન

○ રાગ બિહાગ–તાલ ત્રિતાલ ○

આજ મારો રામજી રુવે રે!
કોઇ એનાં આંસુ ન લ્હુવે રે!
મારો આજ રામજી રુવે રે!

કવિયા મારા કીર્ત્તનકારો
દુખમાં ભટકે રે!
દલિત તણે દિલ ભેદના વાડા
અન્તર ખટકે રે!
મારો આજ રામજી રુવે રે!

ભોમકા કીધી ધાન્ય થકી ત્યાં
રુધિર છવાતું રે!
પ્રજા વધારી પ્રેમ થકી ત્યાં
વેર શું થાતું રે!
મારો આજ રામજી રુવે રે!

જાત બચાવવા જોર દીધું તો
ભાઇને મારે રે!
પુણ્યને જોવા ઝંખું ત્યાં એ
પાપ વધારે રે!
મારો આજ રામજી રુવે રે!

પ્રભુને નિમંત્રણ

○ લાવણી ○

આવ હવે તું દ્વારે મારે, આવ હવે એક વાર,
પ્રભો! તું આવ હવે સાકાર!

વસંત ખીલી હશે નવ તોયે દઈશ ગુંથી કુસુમાળ,
ભર્યું ભર્યું મુજ જીવન આખું આપીશ હું તતકાળ—
ચરણમાં મૂકીશ જગગોપાળ!

રજતગુંથી રજનીની વાટે, થઈ ક્ષિતિજને ઘાટ,
આવ હવે અતિથિ મુજ દ્વારે, છે દર્શનતલસાટ,
પિતા! પળપળ ઝંખું તુજ માટ!

મત્ત પ્રવાતે નાવડી તારી લાંગરી પેલે તીર,
ઊતરજે, ઓ તાત દયાના! કાળસમુદ્રે ધીર!
વિતાડી આવજે શ્યામલ નીર.

આતમદીપ મૂકું હું દ્વારે ઝગતો આખી રાત,
શ્રદ્ધાનું ભરી તેલ નિરન્તર સંકોરું ભલી ભાત,
ન એને નડશે ઝંઝાવાત.

જગની ધોરી વાટે ઊભો મારો રંકનિવાસ,
અહીં સુધી તું આવજે જોતો મારો દીપઉજાસ:
તને ત્યાં વધાવશે તુજ દાસ!

તારી મંગલ ભૂમિથી આવે સીધો પંથ સચોટ,
તવ દર્શન કરતામાં, બાપુ! બાઝીશ તારે કોટ:
પછી શી પડશે મુજને ખોટ?

રંક ભિખારી હું છું ત્યાં તો આપવું લેવું બાખ:
સુણજે મારાં ગીત પ્રેમથી, ચૂમજે મારી આંખ!
પ્રગટશે મુજને નવલી પાંખ!

તું !

○ રાગ કાફી—તાલ ત્રિતાલ ○

રંગબેરંગી સાંધ્ય સલૂણી
ઉતરે પશ્ચિમ પાર—
સપ્તસમુંદરઉર પર તેનું
પટ રેલે ઘડીવાર:
ઊડે એ સંધ્યાના ય ચિતાર,
જગતમાં પ્રસરી રહે અંધાર.

ત્યાં કોટિક તારક અજવાળે
શ્યામલ નભનો પાટ:
ચંદ્રતણો દીવો લઇ ચાલે
રજની નિજ જગવાટ!
પ્રકાશે ઝગમગ થાતું વ્યોમ,
હૃદયગીત ગાય કરુણમુખ ભોમ.

સુખમાં દુખ, દુખમાં સુખ આપી
ઉજવે જીવનપંથ:
મુજ ઉર તું તુજ ગીત જગવવા
છેડે લઘુગુરુ તંત!
પ્રભો! મુજ અંતર કેરું બીન
રહો તુજ અંગુલિનેજ અધીન!

પ્રભુનું મિલન

૦ રાગ કાફી–તાલ લાવણી ૦

જોઉં ક્યારે નેણલાં મીઠાં રે, પ્રભુ! તારાં નેણલાં મીઠાં?

શોધું તને પ્રભુ! એકલો શોધું, વીતી ગયો કૈં કાળ:
પેઠો કૈ કૈ દેવદહેરામાં પ્રગટી જ્યાં દીપમાલ:
શોધ્યાં પણ ક્યાંય ન દીઠાં રે!
પ્રભુ! તારાં નેણલાં મીઠાં! —જોઉં૦

વડના કેટલા ચોતરા પૂજ્યા રેલવીને સિન્દૂર,
પાઇ પૈસો ને કુલડાં મૂક્યાં, તોય ન ધબક્યું ઉર:
નહિ જરી ત્યાંય જણાયો રે!
પ્રભુ! હું તો ફોગટ ધાયો! —જોઉં૦

ધર્મ તણા કંઇ પાઠ ભણ્યો ને જાપ જપ્યો કૈ વાર;
એક વખત પણ મુખ નહીં તારું પ્રભુ! દીઠું સાકાર!
જપ્યું મારું ધૂળમાં રોળ્યું રે!
જોઈ જોઇ નેણ મારું ચોળ્યું! —જોઉં૦

તાપી નર્મદા કે જમનામાં—ગોમતી ગંગા માંહિં
સ્નાન કીધાં વળી દાન દીધાં મેં; તોય ન દીઠું કાંઇ–
પ્રભુ! ક્યાં તુજ નામનિશાની રે?
આશાની જ્યોત બુઝાણી! —જોઉં૦

એક દિન પેઠો ઢેડને ઘેરે, ત્યાં તું આવ્યો હાથ:
દુનિયાને ઠગી કેવો રહે તું, દીન પીડિતની સાથ?
પ્રભુ! મારે ઢેડ છે થાવું રે!
તુજ વિણ જીવવું શું આવું! —જોઉં૦

જગતનાવ

○ રાગ ભૈરવી–તાલ લાવણી ○

સુકાની! સાચવજે સુકાન! તને તો ભરદરિયાનું તાન!

આકાશે બેઠો બેઠો તું
ચલવે જગનું વ્હાણ—
કો સમજે ને કો નવ સમજે
તારાં ગૂઢ નિશાન:
પ્રવાસીનાં નયણાં ભીંજાય
રડે સૌ નિજનિજ વાતે ત્યાંય.—સુકાની!

નિજનિજ વાત બધાંજ વિચારે,
પણ આખર છે એક;
વ્હાણ જતું જ્યોતિસાગરમાં
અનેકનો લઇ ટેક:
સુકાની! સહુનો તું આધાર,
અમારા ખાલી હોહાકાર.—સુકાની!

વીર સુકાની! વેગ વધારી
જાવા દે પુરપાટ!
બેઠા તારે નાવે ત્યારે
ઉતાર પેલે ઘાટ!
ભલે ના તુજ સમજાય નિશાન,
અમારું સાચવજે સુકાન!—સુકાની!

મેળાનો માલિક

० રાગ ખમાચ–તાલ ધુમાલી ०

હાટ ભરાયાં ચાર ખૂણામાં,
લીલા છોડ વિલાયા રે,
ક્ષિતિજ ઉપરથી વાયરા વાતાં
ધુળગોટા ઉભરાયા રે ! —હાટ૦

રૂડાં રમકડાં ધુળે દટાણાં,
સાજ પડયો સૌ સૂનો રે:
તારી બજારે દુકાન માંડી
માલ થયો સહુ જૂનો રે! —હાટ૦

પશ્ચિમ ઘાટે સંધ્યા ઊભી
દીપ કરીને જોતી રે,
કેવી ભરાણી પૃથ્વીપાટે
બજાર તારી સ્હોતી રે ? —હાટ૦

માલ મૂકીને ચાલ્યા પથિકો
દૂર દૂર પરદેશે રે;
પણ ઊભો તું કઈ દુકાને
અણદીઠા ગૂઢ વેશે રે ? —હાટ૦

જગતનાવ

૦ રાગ ભૈરવી–તાલ લાવણી ૦

સુકાની! સાચવજે સુકાન! તને તો ભરદરિયાનું તાન!

આકાશે બેઠો બેઠો તું
ચલવે જગનું વ્હાણ—
કો સમજે ને કો નવ સમજે
તારાં ગૂઢ નિશાન:
પ્રવાસીનાં નયણાં ભીંજાય
રડે સૌ નિજનિજ વાતે ત્યાંય.—સુકાની!

નિજનિજ વાત બધાંજ વિચારે,
પણ આખર છે એક;
વ્હાણ જતું જ્યોતિસાગરમાં
અનેકનો લઇ ટેક:
સુકાની! સહુનો તું આધાર,
અમારા ખાલી હોહાકાર.—સુકાની!

વીર સુકાની! વેગ વધારી
જાવા દે પુરપાટ!
બેઠા તારે નાવે ત્યારે
ઉતાર પેલે ઘાટ!
ભલે ના તુજ સમજાય નિશાન,
અમારું સાચવજે સુકાન!—સુકાની!

ખલાસીની અંતિમ પ્રાર્થના

○ રાગ કાલિંગડો—તાલ ત્રિતાલ ○

ડગમગ ડોલે વ્હાણુ રે, ઓ મારા કપ્તાન !

ચતુરદિશા ચઢતી ઘનછાયા
ઘેરી દે નભ ઘોર !
ક્ષિતિજ ઉપર રહી ખેંચી લે તું
મારો જીવનદોર !
ઝૂલતો તારે આંગણુ આવું,
સાયરનું ચિર સંગીત લાવું :
ફૂંકી લે તોફાન રે !
ઓ મારા કપ્તાન !—ડગમગ૦

નીલ ગગનથી તારક ધ્રૂજતા
જઇ છૂપાયા ક્યાંય :
તાણ્યા સઢ ઝડપે વધવા પણુ
ઝંઝાનિલે ચીરાય !
સાયરઉરના સૂર કથળતા,
મોજા ઘુઘવી મત્ત ઉછળતા :
છટકે હાથ સુકાન રે !
ઓ મારા કપ્તાન !—ડગમગ૦

છેલ્લું પ્રાર્થનગીત આલાપું,
જગવું તુજ આહલેક !
ચતુર દિશાના ઘુઘવાટામાં
સુણુ છેલ્લું ગીત એક !

સઢ સહુ ફાટ્યા – સુકાન તુટ્યું –
જહાજ ફૂટ્યું – જીવન ખૂટ્યું :
કરી દે તુજ મહેમાન રે !
ઓ મારા કપ્તાન ! — ડગમગ૦

પાર

॰ રાગ કેદાર–તાલ ત્રિતાલ ॰

જાવું સામે પાર, મારે જાવું સામે પાર!

મધરાતે તવ સાદે જાગી,
ખેતર નદી ને બીડ વટાવી
જાવું સામે પાર—
મારે જાવું એકલ સ્વાર! —જાવું॰

નહિ કો જ્યોતિ મારગ આખે,
નહિ ચાંદરણું કે ધ્રુવતાર;
માત્ર વાયુના છલકે સાગર,
નહિ એંધાણી કોઈ પ્રકાર. —જાવું॰

નિર્જન, નીરવ, નિઃસીમ આખો
પંથ અનંત અમિત વિસ્તાર,
કોણ બતાવે મારગ ભૂલ્યો
જ્યાં નહિ કોઇતણો સંચાર? —જાવું॰

સાદ કરી લે મોડો વ્હેલો,
એજ દશામાં પ્રોઉં દિદાર:
અન્તર દીપની એકલ જ્યોતે
હો વ્હાલા! આવું નિરધાર! —જાવું॰

૮

સૉનેટો

વતનનું સ્મરણ

○ મંદાક્રાંતા : સૉનેટ ○

માડી! મીઠું સ્મરણ જગવે ભૂમિ ને સીમ તારી,
ને રૂપેરી વહી જતી પણે દક્ષિણે ગામછેડે
મીઠે મીઠે હલક મુજને કોલક સ્નિગ્ધ તેડે
કાંઠે એને ફરી વિહરવા ઠારવા દૃષ્ટિ મારી.

–ને આ મારું સ્મરણઝરણું શીઘ્ર કાંઠે સિધારી
તારી કુંજો ધુમસવરણી ઝૂલતી જોય નેડે;
ને રેતીમાં વહન કરતું જાય તે ખેતશેઢે,
ને ત્યાં ભાળે હરિત ઝૂલતાં ખેતરોની ખુમારી.

લુખ્ખા તારા ઉજ્જડ વગડા, તોય તે પ્રેમભીનાં
આજે મારે સ્મરણ સ્મરણે ગીત મીઠાં જગાડે.
કે મા! ભૂલ્યો નથી હજીય હું લ્હેરતી બાવળીનાં
લીલાં પેલાં વન તહીં ઊભાં ગામકેરે સિમાડે:
ભૂલું મારાં દરદ સઘળાં દૂર દેશે ઠરીને,
માડી! તારું સ્મરણ મધુરું બે ઘડીયે કરીને.

પૃથ્વીપતિ

○ મંદાક્રાંતા: સૉનેટ ○

હું છું પૃથ્વીપતિ, સકળ આ વાડી ને ખેતરોનો,
 ન્હેરોનો ને હરિત વનનો, બીડના શેખરોનો.
નાખું દાણો અવનિપટમાં, કોટિ દાણા લણું છું,
 ખેડું છું, ત્યાં કણ કણસલે કોટિ કોટિ ગણું છું,
ને એ લીલા નિરખી ઉતરે થાક સૌ અંતરોનો.

ચિંતા એની દિવસભર હું રાખું હૈયે હુલાતાં,
 ને મારીયે અજબ રતિની દાઝ એ ઉર દાખે:
છે માટી આ સ્થૂલ, ખડક ને ઉદરે અગ્નિ રાખે,
 એ યે સાચું: પણ અવનિ એ ખોદી ઊંડાણ જાતાં
ફૂટયાં છે ત્યાં વિપુલ ઝરણાં વારિનાં મીઠું ગાતાં.

જ્યાં જ્યાં મારું પગલું પડશે ત્યાં ધરાશ્રેય થાશે,
 ધાન્યોનું ત્યાં વિપુલ જડશે ખેડતાં સોનું કાચું;
પૃથ્વીની ત્યાં કદર વધશે, ને કવિ સર્વ ગાશે
 ગીતો મોંઘાં: "કૃષીવલતણી પૃથ્વી છે સ્વર્ગ સાચું!"

સ્થિતિનું પરિવર્તન

૦ પૃથ્વી: સૉનેટ ૦

તને, વદનગર્વિણી વય અઢારની બાબલી!
કહું કવણ શબ્દમાં ક્ષણ સમાવવાં ક્રોધને?
લગીર પગ લાગતાં, "અડકશો જરી ના મને--"
સુદૂર ખસતાં વદે! ખરી અઢાર રંગાવલી!
ભૂલી પ્રથમ રંગ તે તુજ પરોઢનો કાં વળી?
ભૂલી મધુર ટાપલી કંઈક ખાધી મારી પણે?
અને સરિતરેતમાં રમત ખેલતાં આપણે,
ભૂલી ગઈ તને હું શો હસવતો કરી ત્યાં ગલી*?

નવીન તુજ જ્ઞાન એ ગઈ શીખી કહે ક્યાં થકી?
અઢાર વરસો પછી પણ મને તું એની જ એ!
પછી મુજ સમીપ શો પ્રકટ ડોળ આ ઘાતકી?
તને અડકતાં પડી અજબ આજ શી વીજ એ?-

વદે વદનલજ્જિતા મુખ છુપાવતી પાલવે:
"ભલા! હૃદય તારું ના રહ્યું પરોઢ જેવું હવે!"

* ગલીપચી

શંકા

० પૃથ્વી: સૉનેટ ०

સખી! શરદપૂર્ણિમા નવયુવા ખીલી આભમાં
સુઘટ્ટમધુ ચંદ્રિકા રજત રમ્ય રેલાવતી,
ચરાચર ઉરે સ્ફુરાવી રસઊર્મિં, મ્હેકાવતી
કતાર મૃદુમાલતી કુસુમની ધરાછાબમાં.
સખી! પ્રણયપૂર્ણિમા સુદ મનોહરા ખ્વાબમાં
ચઢી જીવનગુમ્બજે ભવનિવાસ દીપાવતી;
પછી કવનકલ્પને નયનરમ્ય અંજાવતી
તરે પ્રણયચંદ્રિકા ઉરતડાગના આબમાં.

થશે શું નવપૂર્ણિમા ગળતી ઇન્દુરેખા સમી?
સદાય ક્ષયવૃદ્ધિના જીવનમાંય પક્ષો હશે?
જશે ધવલ માધુરી શુભ મયંકની આથમી,
અને ભવનિવાસનાં પગથિયાં ચઢંતાં, થશે
સખી! પ્રણયજ્યોત્સ્નિકા પણ શું કૃષ્ણપક્ષે કમી,
પછી ત્રુટિત ચંદ્રશું હૃદયહોડકું હાંકશે?

સુઘટ્ટમધુ=મધુના જેવી ઘટ્ટ
નવયુવા=નવા જોબનથી ભરેલી
ગળતી=ગળી જતી, કમી થતી

અમર સ્નેહનો તારો *

० પૃથ્વી : સૉનેટ ०

સખા! મિલનની હવે ઘડી કહીં? ન પાછા અહીં
મળીશું જગમાં પરસ્પર વરાળ કાઢી ઘટે
જરા શમન પામવા, ક્ષિતિજ સાંધ્યરંગો મહીં
વિમુગ્ધ થઇ બેસવા કર ગુંથી નદીને તટે.
હવે વિહરવું રહ્યું અમર કલ્પનાભોમમાં
સદૈવ તવ મૂર્ત્તિમંત સ્મૃતિચિત્ર ટાંગી ઉરે,
જડી નજર દૂરના અલખ તારકે વ્યોમમાં,
ગણું તહીં ઠર્યું હશે પ્રણયબિન્દુ તારું ખરે!

રહીશ નિરખી હવે નવલરૂપ સંધ્યા, અને
દિગંતશિર પશ્ચિમે તનક તારલો એ† ભવે:
સખા! નિરખતો રહું તવ પ્રશાંત રાત્રી હવે,
જીવું વિરહગ્રસ્ત તારક સમો વ્યથાસ્પંદને
સમૌન દ્રવતો, નિહાળી જગનાં ઠગારાપણાં,
અને ચમકતો રહું અમર સ્નેહમાં આપણા!

---

* મારા સ્વ. મિત્ર ભાઇ ગુણવંતરાય વૈષ્ણવના સ્મરણમાં.
† 'એ'નું વિશેષ્ય 'તારલો' છે.

વિખૂટા *

○ પૃથ્વી : સૉનેટ ○

વદાય વસમી સદા: વિરહકાલની વેદના
સહી શકીશ કેમ હું? હૃદયતાર છૂટા પડયા;
વિલીન સ્વર સૌ થયા સ્મરણવ્યોમમાં ખેદના:
હતા ઉભય એકશા પણ હવે વિખૂટા પડયા.
સખા! તુજ મકાન બારી મહિંથી પ્રતીચી દિશે
ઊભા નિરખતા હતા નવલ સાંધ્ય રંગાવલી
તહીં નિરખી 'ચંદ્રની સુભગ રેખ રંગો વિષે
વદ્યો તું "અહીં શાં રહ્યાં ઉભય ચંદ્ર-સંધ્યા મળી!"

પછી ક્ષિતિજઉંબરે નિજ પથે જતી સાંધ્યની
રહી તગતગી અમીઝરતી મીટ ચંદા પરે.
અને ઉભય ત્યાં થયા અલગ આપ આરાધ્યની
વિભિન્ન જગવાટમાં અગમ કો બળે આખરે!
મળ્યા ઉભય ને થયા પૃથક, સાંધ્યચંદા સમા;
નહીં શું મળશું ફરી કહિંક ગોળ આકાશમાં?

* મારા સ્વ. મિત્ર ભાઇ ગુણવંતરાય વૈષ્ણવના સ્મરણમાં.

પ્રયાણ

૦ પૃથ્વી : સૉનેટ ૦

પડે ક્ષિતિજકૂપમાં ગગનચોકનો ઘંટ ત્યાં,
ચઢી વિહગ આભમાં અવનિકુંજમાં ઊતરે;
જવું, બસ જવું હવે, સમય ના રહ્યો આખરે:
દિસે ગગનઘંટનો કનકદોર તૂટંત ત્યાં!
લઉં સકળ સાધનો પથપ્રયાણનાં આજ હું;
કવું ગીત પ્રયાણનું હૃદયનાં ઝીલી સ્પંદનો;
પડી ચરણ ઘુંટણે, દઇ વદાયનાં વંદનો,
પછી સકળ સંઘમાં સુભગ અસ્તમાર્ગે વહું.

ઊડે તિમિરગોટ દૂર દૂર પાદશું સંઘના;
હવે નવ વિલંબ હું કરી શકું જરી આ પળે.
થયો મિલનનો અહીં સમય આપણો છે પૂરો!
અમે પથ અનંતમાં ધપશું સાંધ્યના રંગનાં
સમૂહસૂરથી ગીતો જગવતા નવા કો બળે:
રહ્યું, બસ રહ્યું હજી રટણ સૂણવા તે સૂરો!

અમે કવિ?

○ પૃથ્વી : સૉનેટ ○

હવે ગગનગુમ્બજે કદિ ન મીટ માંડી રહું,
ઝગે નભશિરે ભલે તગરપુષ્પ* શા તારલા,
શશી બદલતો રહે રસિક રાશિના હારલા;
હવે નયન ઠારવા કશી ન વ્યોમલક્ષ્મી ચહું.
શમે હૃદયમાં સહસ્ર કંઇ ઊર્મિ ઊઠી વહી,
ભલે અનુપ કલ્પના પ્રકૃતિમંદિરો બાંધતી
ઊડે નયનથી મહા વીજ સમી કલા સાધતી,
છતાં દઇશ કોઇને કવિપિછાન મારી નહીં.

મને "કવિ" કહું? ન કો કવિ જગે થયો નિમંબો :
અનંત ભુવને યુગોયુગથી જે કવે એકલો
મહા જીવનસ્રોતની અગણ ઊર્મિમાલે ગ્રહી
અખૂટ રસપ્રેરણા, અમર વિશ્વકાવ્યો રચી :—
અમે સહુ તરંગ તે ચિર પ્રવાહ કેરા અહીં
જરી ઉછળી ભાંગિયે, 'કવિ' રહ્યા અમે ક્યાં પછી?

---

* તગરના છોડનાં તારા જેવાં સફેદ ફૂલો આવે છે.

વતનની સ્હેલગાહે

॰ મંદાક્રાંતા: સૉનેટ ॰

રોશો લ્હોશો નયન નમણા ના જરી, બંધુ, બ્હેની!
ગાડી મારી પળ્વિપળમાં, વાગતાં ઘંટ પેલો,
ધીમે ધીમે ઉપડી ધરશે પંથ એનો પડેલો;
ને હું આઘે જઇશ નવલી સ્હેલગાહે મજેની.
વ્હાલાં! મોંઘાં સહજીવનનાં ગીત ગાયાં ઉમંગે,
ગુંજી ર્‌હેશે સકળ ઉર તે મૌન મીઠું ધરીને;
ને સૌને એ ગત દિવસની સાથ હૈયે ભરીને
ર્‌હેવું, સ્હેતાં દુખ વિરહનું સ્નેહના સ્વપ્નભંગે.

હું તો ચાલ્યો, સુહૃદ! ભગિની! જન્મભૂમિ સ્વદેશે;
ત્યાં યે મારાં સ્વજન વસતાં: જોઇને રાહ મારી
ત્યાં સ્વર્ગંગા મધુર મલકી દિવ્ય સત્કાર રેલી
પાછો મારા પ્રિય વતનનો સ્નેહ ઉદ્ભાવી ર્‌હેશે.
શાને વ્હાલાં કરુણ દ્રવતાં વેદના વ્યર્થ ધારી,
ચાલ્યો હું જ્યાં વતન ભણી આ અંજલી અર્પી છેલ્લી?

સીમની સંધ્યાને વદાય

० શિખરિણીઃ સૉનેટ ०

સુવર્ણે રેલાતી ક્ષિતિજ ઉઘડે અદ્રિશિખરે,
અને બીડા વંદે તૃણ નમવતાં બિમ્બ સરતું;
બધા મત્તાનિલો ખુબ ખુંદી વળી આભ ફરતું
દિગંતે દેખીને વડીલ પળતાં સર્વ વિખરે.
ચરી મેદાનોમાં ઘર તરફ સૌ ઢોર ફરતાં
ઊભેલી સંધ્યાની પગલી ચૂમતાં એકવદને,
ભરી વાડોમાંના થુવર ધુળગોટે વનવને
રહ્યા ઝૂરી મૂગા ચરણ તક ઓળા ઉતરતાં.

પનિહારીઓએ પણ સરિતમાં પાય ભીંજવી
નિહાળ્યો પશ્ચિમે અવર જન કો કુંભ ભરતો
મહાબ્ધિ—ઓવારે કનકજળમાં શાંત નયને;
મીઠા આલાપોથી વિહગ વનનાં ઉર હીંચવી
લપ્યાં સૌ કુંજોમાં તિમિરપશુ દેખી વિચરતો,
અને સૂની સીમે ઉતરી મધુરી શાંતિ શયને.

ચાલી જતી સંધ્યાને

॰ શિખરિણી : સૉનેટ॰

જરી તો જો પાછું! તુજ ગગનપંથે ટમકશે
જતાં વેરી દેતી ચરણરજ જે તારી પગલી,
વળી જો ત્યાં તારું પગનખ પડેલું ચમકશે
ઘડી બે, હે સંધ્યા! થઈ ધવલ બીજેન્દુ–નખલી!
અહીં પૃથ્વીપારે સરિત સર ને સિંધુ ઉછંગી
તને ખેંચી રહેતાં તુજ સ્વજનશાં પાલવ ધરી;
છતાં ના તું જોતી સહજ પણ પાછું અહીં વળી,
અને એ સૌ અંતે હતમુખ રહે આજંવ કરી!

ભલે ના જો પાછું, તુજ પથતણી રંગભરતી
નિહાળી લેવા, કે વધુ ખિલવવા આ રસધરા—
ભલે ના જો પાછું વધુ વિરમવા આ સ્થળ જરા—
છતાં મેં જે ઝીલી દ્યુતિ તુજ નરી અંગઝરતી
અને ગાયાં ગીતો તુજ કિરણશાં ભાતવરણાં,
ન શું તે યે તારે ઉર જગવશે સ્નેહસ્મરણાં?

વદાય

○ શિખરિણી : સૉનેટ ○

તમે સૌ જાગેલાં મુજ હૃદયથી ગીત મધુરાં,
મને છોડી હાવે નવલ જગપંથે વિચરશો ;
જઈ પુત્રી જેવાં શ્વસુરગૃહમાં જ્યોતિ ભરશો—
સુતાના તાતે[1] તો ભવ નિરખવાં સ્વપ્ન અધુરાં.
ઉગ્યાં હૈયે મારે પરમ પળમાં ઇંદ્રધનુશાં,
ઉરે ભાર્યાં મેઘે અજબ રસલીલા અનુભવી:
હવે તો આનંદો રસિક ઉર સૌનાં તમ નવી
ભરીને જ્યોતિશ્રી રવિકિરણજન્મ્યાં સુતનુશાં !

ઘડીનો આનંદે[2] કરુણ જગહૈયું હુલવશે,
ઘડીની લીલાયે મનુજનયનોમાં પ્રભુતણી
કૃપા રેડી રહેશે : તવ હૃદયવ્હાલાં, પથ ધરો !
જશો, ને સંધ્યા તો ગગનપથ રંગે જગવશે,
અને વેરી દેશે રજનિ તમ પૂઠે મણિકણી :
ભર્યું મારું તેવું ઉરસદન સૌનું જઈ ભરો !

૧. પુત્રીના બાપે. ૨. આનંદ પણ.

શુદ્ધિપત્ર

"પ્રવેશક"માં

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૫	રસવૃતિનો	રસવૃત્તિનો
૧૮	૬	કોઇને	કોઇં ને
૨૫	૧૪	ભૂમાને	ભૂમિને
૩૫	૨૪	છુ	છું.
૩૮	૨૧	કુંભ	કુંભ—
૪૦	૫	છે.	છે,

સાંધ્યગીતમાં

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨	૮	આભ આરે	આભઆરે
,,	૧૫	ઉર યુગલનું	ઉરયુગલનું
,,	૧૮	હૃદય ધબકા	હૃદયધબકા
૨૩	૧૦	એયે	એએ
,,	૧૫	પ્રણય સ્મરણું	પ્રણયસ્મરણું
૩૦	૬	જગ ક્યારી	જગક્યારી
૪૭	—	——	પાનાનું મથાળું ખોટું કરેલું છે.
૪૮	૩	પાગલી	પગલી
૬૫	૭	ભગહૈયાની	ભગ્નહૈયાની
,,	૮	દર્દો દુઃખદામણી. ની	દર્દોની દુઃખદામણી
૭૧	૧૧	સંધ્યા	સાંધ્ય
૧૦૪	૫	સા	સૌ
૧૦૯	૭	વદનો	વંદનો